

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

*Əlyazması hüququnda*

**NƏRGİZ YUSİF qızı HÜSEYNOVA**

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FİTONİMLƏRİN**  
**TƏDQIQI** (*frazoloji vahidlər əsasında*)

**HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)**

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

**DİSSERTASIYA**

**Elmi rəhbər:** \_\_\_\_\_

*Əhmədova Ülviyyə*  
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

**BAKİ-2022**

# MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                                             |           |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>GİRİŞ.....</b>                                                                                                           | <b>3</b>  |
| <br><b>I FƏSİL. SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZBİRLƏŞMƏLƏRİ<br/>HAQQINDA</b>                                                           |           |
| <i>1.1. Söz və sözbirləşmələri haqqında.....</i>                                                                            | 6         |
| <i>1.2. Sərbəst sözbirləşmələri və frazeoloji birləşmələrin oxşar<br/>və fərqli cəhətləri.....</i>                          | 17        |
| <i>1.3. Frazeoloji birləşmələr və atalar sözləri.....</i>                                                                   | 19        |
| <br><b>II FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BİTKİ<br/>ADLARI OLAN FRAZEOLÖZİ VAHİDLƏRİN<br/>STRUKTUR-SEMANTİKASI</b>  |           |
| <i>2.1. Fitonimlərin təsnifi. İngilis dilində olan fitonimlər və<br/>onların Azərbaycan dilində qarşılığı haqqında.....</i> | 34        |
| <i>2.2. Fitonimlərin frazeoloji birləşmələrdə işlədilməsi.....</i>                                                          | 48        |
| <br><b>NƏTİCƏ.....</b>                                                                                                      | <b>65</b> |
| <br><b>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....</b>                                                                       | <b>67</b> |

## GİRİŞ

***Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.*** Söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr dilçilikdə həmişə xüsusi maraq doğuran və əhəmiyyətini heç zaman itirməyən sahədir. İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, sözlər birləşmə yaratmasalar cümlə yaranmaz və cümlə olmasa insan kommunikasiya yarada bilməz, kommunikasiya yaransa da bəsit olar.

Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi iki qrupa bölünür. Bunlar sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri olmaqla qruplaşdırılır. Sərbəst söz birləşmələri kommunikasiya zamanı formalaşır və adından göründüyü kimi orada olan komponentlər sərbəst olur, yəni eyni söz başqa söz ilə də birləşmə yarada bilər və bu zaman sintaktik qayda pozulmaz. Məsələn, *to eat apple – to cut apple*. Göründüyü kimi sintaktik qayda pozulmadı və söz birləşməsi yarandı. Lakin sabit söz birləşmələri dildə hazır vəziyyətdə mövcud olur və insanlar ondan nitq prosesində heç bir dəyişiklik etmədən istifadə edirlər.

Bizim mövzumuzun aktuallığı onunla şərtlənir ki, insan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada sabit söz birləşmələrindən istifadə olunmasını, başqa sözlə o sahəyə aid sabit söz birləşməsi aid olmasın və o cümlədən atalar sözü zərb məsələ aid edilməsin. Xalqların, ölkələrin, o cümlədən həmin ölkələrdə işlədilən dillərin günü-gündən əlaqələrinin genişlənməsi də bu mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətdir.

Sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr müxtəlif qrup feillər, isimlər, sifətlərdən ibarət olan komponentli olurlar. O cümlədən hadisə, əşyaların, heyvanların hərəkətləri, təbiətlə bağlı xeyli sabit söz birləşmələri mövcuddur. Biz bunları həm ingilis dilində müşahidə edirik, həm də Azərbaycan dilində.

Müxtəlif dil ailələrinə aid olan ingilis və Azərbaycan dillərində komponentləri fitonimlərdən ibarət olan xeyli sayda frazeoloji birləşmələr mövcuddur, başqa sözlə həmçinin atalar sözləri – zərb məsələlər də mövcuddur. Hesab edirik sırf bir sahəyə aid olan frazeoloji vahidlərin (tərkibində fitonim

olan) tədqiqi (magistrlik dissertasiyası) mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətdir.

Birinci növbədə aktuallığı onunla əlaqələndirmək olar ki, necə olur ki, hər iki dildə fitonimlər komponent kimi çıxış edir, ikinci onlar bir başa mənalarında çıxış edirlər, yoxsa mənə köçürülür, mənə köçürülərkən hansı proses baş verir və başqa bu kimi məsələlər tədqiqatın aktuallığından xəbər verir.

Frazeoloji vahidlər barədə xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi həyatın müxtəlif sahələrinə aid frazeoloji birləşmələr olduğundan ümumi şəkildə deyə bilərik ki, V.L.Arxañgelski, Ş.Balli, V.P.Jukov, Fedorov, Kunin, Arnold, M.Tagıyev, H.Bayramov, B.Hüseynov, M.Adilov, A.Qurbanov, G.Yusifov, Ə.Hacıyeva, N.Vəliyeva və başqaları müxtəlif zamanlarda frazeologiyaya müraciət etmişlər. Azərbaycan dilində dastan və nağıllarda olan frazeoloji vahidlər – atalar sözləri, ayrılıqda ingilis dilində “Oxford proverbs”, Azərbaycan dilində “Atalar sözləri” və sairəni qeyd edə bilərik.

Bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, dilçilik ədəbiyyatlarında hələ də vahid fikir yoxdur ki, atalar sözləri ilə frazeoloji vahidlər tamamilə bir-birindən ayrılır, yoxsa hamısını frazeoloji vahid adlandırırlar. Bizə elə gəlir ki, onların hamısı sabit söz birləşməsi – frazeoloji vahid vahid kimi qəbul edilə bilər və biz də onlar arasında sərt sərhəd qoymadan frazeoloji vahid adlandıracağıq.

**Mövzunun obyektı** sabit sözbirləşmələri hesab olunan frazeoloji vahidlər – atalar sözləridir. Bunlar hər iki dildə həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində mövcuddur.

**Predmetə** gəldikdə hər iki dilin materialları əsasında mövcud olan fikirləri konkret faktlar əsasında aydınlaşdırmaq, onların semantikalarını üzə çıxarmaq və ümumiləşdirməkdir.

**Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.** Tədqiqatın məqsədi ondan ibarətdir ki, ingilis və Azərbaycan dilində tərkibində fitonimlərin adları olan frazeoloji birləşmələri – atalar sözlərini araşdırmaq və hər iki dildə mənə köçürmələrini nəzərdən keçirib müəyyən nəticə əldə etmək. Bunları yerinə yetirmək üçün aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirmişik:

-hər iki dildə sərbəst və sabit söz birləşmələrinin formalaşma prosesinə aydınlıq gətirmək;

-Azərbaycan dilində tərkibində fitonim adı olan frazeoloji vahidləri – atalar sözlərini seçmək;

-ingilis dilində komponentləri fitonim adıyla bağlı frazeoloji birləşmələri – atalar sözlərini müəyyənləşdirmək.

***Tədqiqatın metoduna*** gəldikdə burada iki müqayisə edilən dillərin tərkibində fitonimlərin adları olan frazeoloji vahidlərin həm strukturunu, həm də semantikasını müqayisə edərək onlar da olan oxşar və fərqli cəhətləri, həmçinin mənə köçürmə prosesini müqayisəli şəkildə üzə çıxarmaq.

***Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:***

-hər iki dildə xeyli sayda frazeoloji vahid – atalar sözləri vardır ki, komponentləri fitonim adları ilə bağlıdır;

-hər iki dildə fitonimlər frazeoloji vahidin komponenti kimi işlənsə də əslində mənə köçürülür;

-hər iki dildə bir çox hallarda mənə fitonimlərə köçürülsə də əslində insana aid olan məsələlər nəzərdə tutulur.

***Tədqiqatın elmi yeniliyi*** ondan ibarətdir ki, magistrlik dissertasiyası səviyyəsində komponentləri fitonimlərdən ibarət olan frazeoloji vahidlər – atalar sözləri tədqiq olunur, məsələlər aydınlaşdırılır və ümumiləşdirmələr aparılır. Fikrimizcə bu elmi yenilik hesab oluna bilər.

***Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti*** ondan ibarət ola bilər ki, müxtəlif leksikoqrafik lüğətlərin tərtibində, leksikologiya fənnindən seminarların təşkilində yardımçı material kimi istifadə edilə bilər.

***Aprobasiya.*** Magistrlik dissertasiyası İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti-1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir və kafedra iclaslarında müzakirə edilmişdir.

***Tədqiqatın quruluşu.*** Magistrlik dissertasiyası giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

## FƏSİL 1.

### SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZBİRLƏŞMƏLƏRİ HAQQINDA

#### 1.1. *Söz və sözbirləşmələri haqqında*

Söz lüğət tərkibini formalaşdıran əsas vahiddir. Sözlər dil sisteminin əsas elementləridir. Onlar morfologiyanın ən böyük, sintaksisin ən kiçik vahidləridir. Plato sözü “əşyaları adlandırmağın ən əsas vasitəsi”, Aristotel isə “nitqin ən kiçik, əhəmiyyətli hissəsi” kimi təsvir etmişdir. Müasir dilçilərdən C.Odgen və İ.Riçardın [39, s.145] “üçbucaq nəzəriyyəsi”də geniş yayılmışdır. Bu dilçi alimlərin fikrinə görə hər bir söz “Referense-Symbol-Referent” modelinin kriteriyalarına cavab verməlidir. İnsan beynində bu üçbucaqdan istifadə edərək sözün nəyə aid olduğunu və hansı mənə ifadə etdiyini asanlıqla müəyyən edə bilər.

Leksikologiyada sözlərin təsnifatı ilə bağlı müəyyən fikirlər mövcuddur. H.Sweet [46, s.56] sözləri əsas və köməkçi olmaqla iki hissəyə ayırırdı. O, “*ağac, oxumaq*” kimi sözləri birinci qrupa, “*if, of, and*” kimi sözləri ikinci qrupa aid edirdi və qeyd edirdi ki, ikinci qrup sözlər müstəqil işləyə bilməz, onlar sadəcə cümlədə köməkçi söz vəzifəsini yerinə yetirirlər. Lakin bu bölgü ilə razılaşmaq çətindir. Çünki bəzən köməkçi sözlər tamamilə ayrı işlənməsinə baxmayaraq bütöv semantik mənə kəsb edir.

S.Ullman [48, s.27] sözləri mənasına görə aydın başa düşülən və aydın başa düşülməyən olmaqla iki yerə bölürdü. O, “*driver*” sözünü birinci qrupa, “*desk, glove*” sözlərini ikinci qrupa aid edirdi. Ullman qeyd edirdi ki, ikinci qrup sözlərə adlar şərti verilmişdir və buna görə də bu sözlər şərti səciyyə daşıyır. Təbii olaraq onun təsnifatının kökləri qədim yunan dilçiliyinə gedib çıxır.

Nitqimizdə yalnız ayrı-ayrı sözlərdən deyil, iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən istifadə olunur. Hər bir dildə sözlərin birləşməsinin müəyyən qanunauyğunluqları mövcuddur.

Bu qanunauyğunluqlar isə dildaxili və dilxarici faktlarla sıx bağlıdır. Söz birləşmələri bir çox alimlər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə tədqiq olunsada istərxarici, istərsə də ölkəmizin dilçilik ədəbiyyatlarında bu vahidin mübahisəli məqamları hələ də mövcuddur.

XX əsrin ortalarından V.V.Vinoqradovun təsiri ilə formalaşmış ənənəvi fikrə görə söz birləşməsi asılı struktura malikdir. Lakin bəzi dilçilər bu fikirlə razılaşmayaraq istənilən sintaktik söz qrupunu “söz birləşməsi” adlandırırlar.

Deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı obyektiv və tabelilik əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə almır. Müasir dilçilik məktəbləri isə dilə düzgün mövqedən yanaşdığına görə söz birləşmələri, onların xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün müəyyənləşdirir. Söz birləşmələri arasında mütləq məntiqi və ya qrammatik əlaqə olmalıdır.

Bundan əlavə, söz birləşmələrinin komponentləri arasında obyektiv əlaqə də zəruridir. Söz birləşmələrinin varlığı üçün qrammatik düzgünlükdən daha çox məntiqi əlaqənin olması vacibdir. Bəzi dillərin qrammatik xarakteri ilə əlaqədar olaraq söz birləşmələri arasında qrammatik əlavə olmadan da birləşmə əmələ gələ bilər: (burada məntiqi əlaqə aparıcı rol oynayır), baş bina marşal Jukov, General Şıxlinski və s.

Söz birləşməsi haqqında fikirlər ilk əvvəl praktik xüsusiyyətə malik olsalar da, XIX əsrin sonu və xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və Peşkovski kimi alimlər bu problemi elmi-nəzəri cəhətdən araşdırmışlar. XX əsrin 50-ci illərinə kimi söz birləşmələri həddindən artıq geniş mənada başa düşülür, komponentlərdən və bu komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələrdən asılı olmayaraq istənilən qrup söz birləşməsi kimi qəbul edilirdi. Lakin sonralar bu fikir dəyişdi və söz birləşmələrinə tamamilə başqa aspektdən yanaşılmağa başlandı. Bu dövrdə söz birləşməsi yalnız iki müstəqil mənalı sözün birləşməsi kimi qəbul edilir və dar mənada başa düşülürdü.

Söz birləşməsi haqqında XX əsrin 30-cu illərində L.Blumfildin əsərində də [34, s.143] müəyyən fikirlərə rast gəlinir. O söz birləşmələrini geniş mənada şərh

edir və istənilən dilin söz birləşmələrini iki qrupa ayırır: endosentrik və ekzosentrik.

Blumfildə görə endosentrik qrupa elə söz birləşmələri daxildir ki, burada tərkib hissələrdən biri və ya hər ikisi başqa strukturlarda işlənərək birləşmə ələmə gətirə bilər. Məsələn, “*poor John*” birləşməsindəki “*John*” sözü bütöv birləşməni əvəz edə bilər. “*John ran away*”.

Ekzosentrik qrupa isə elə söz birləşmələri daxildir ki, burada tərkib hissələrin heç biri bütöv birləşməni əvəz edə bilməz. Məsələn, “*John ran*” və ya “*beside John*”.

Blumfildin bu təsnifatını Qinzburq [35, s.74] dəstəkləyərək bir qədər genişləndirmişdir. O, qeyd edir ki, söz birləşmələri strukturuna görə müxtəlif yollarla tədqiq olunur və əsasən iki böyük qrupa bölünür.

Əgər söz birləşməsinin linqvistik bölünməsi üzvlərlə eynilik təşkil edirsə bu “endosentrik” adlanır. Yəni burada funksional cəhətdən bütün söz birləşməsinə ekvivalentlik təşkil edən bir əsas üzv var. Məsələn, “*red flower*” birləşməsi öz komponenti ilə eyniyyət təşkil edir. “*I saw a red flower – I saw a flower*”.

Əgər söz birləşməsinin bölgüsü üzvlərin heç biri ilə üst-üstə düşmürsə bu “ekzosentrik” adlanır, yəni burada əsas üzv yoxdur. Məsələn, “*side by side*” birləşməsində komponent sintaktik cəhətdən bütün söz qrupunu əvəz edə bilmir.

Ekzosentrik söz qruplarında bütövü əvəz edə bilən əsas komponent digər üzvlərin tabe olduğu dominant və ya baş üzvüdür. Beləliklə, o, söz birləşmələrini əsas komponentlərinə görə bu cür təsnif etmişdir: ismi birləşmələr (*red flower*), təyini birləşmələr (*kind to people*) və feli birləşmələr (*to speak well*).

Bu təsnifata əlavə olaraq B.Altenberq [32, s.123] predikativ və qeyri-predikativ birləşmələri də təklif etmişdir. “*John works*” kimi cümlə tiplərini o predikativ, qalan struktura malik birləşmələri isə qeyri-predikativ adlandırmışdır. Həmçinin qeyri-predikativ söz birləşmələrinin komponentləri arasında tabelilik və tabelisizlik əlaqəsindən bəhs etmişdir. “*Red flower*” tipli birləşmələrdə tabelilik əlaqəsi mövcuddur, çünki “*red*” sözü “*flower*” sözünə tabedir və təyin kimi çıxış



edir. “*Women and children*”, “*day and night*” kimi birləşmələrin komponentləri isə tabesizlik əlaqələrinə malikdir.

Bizi maraqlandıran birləşmələr isə xaraktercə yuxarıda dediyimiz birləşmələrdən fərqlənir. Çünki belə söz birləşmələri öz əvvəlki-nominativ mənasından uzaqlaşır. Belə birləşmələr nitq faktıdır. Çünki onlar nitqlə bağlı olaraq bu və ya digər kontekstdən asılı olaraq bir-biri ilə birləşir.

Onları asanlıqla parçalamaq olduğu kimi, başqa sözlərlə də birləşdirmək mümkün olur. Buna görə də belə birləşmələr sərbəst birləşmələr adlanır. Belə birləşmələr hər dilin öz xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yaranır və öz strukturu ilə dilin qrammatik quruluşundan, sintaktik səciyyəsinə asılı olur.

Söz birləşməsinin növləri onların komponentləri ilə müəyyənləşdirilir. Onlar ismi, feli və zərf birləşmələri ola bilər.

Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, Türk dillərində ismi birləşmələrin daha böyük növü vardır ki, buna təyini söz birləşmələri deyilir. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrindən daha çox bəhs edən M.Hüseynzadə söz birləşməli terminini ismi birləşmələrlə bərabərləşdirir [13].

Söz birləşmələri struktur, semantik, funksional və üslubi cəhətdən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Yalnız “*to pay attention, a sight for sore eyes*” kimi birləşmələr deyil, həmçinin “*the great vowel shift, direct object*”, siyasi termin “*cold war - soyuq müharibə, round table conference - dəyirmi masa konfransı*”, üslubi cəhətdən neytral birləşmələr “*in front of - qarşısında, as well as - belə ki*” və s. söz birləşmələrinə aid edilir və buradan da aydın olur ki, söz birləşmələrini təşkil edən sözlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarətdir.

Söz birləşmələrini həmçinin “söz ekvivalentləri” adlandıran A.İ.Smirnitski [31, s.34] qeyd edir ki, dilin lüğət tərkibi sözlərdən və söz ekvivalentlərindən ibarətdir ki, bunlar da ünsiyyət prosesinə daxil olur.

Bəzən xarici dilçilər söz birləşmələrini “phrase” termini ilə əvəz edirlər. Lakin sonralar Suit [45, s.67] və digər tədqiqatçılar bu terminin çoxmənalı olduğunu vurğulayaraq onu “word group, word cluster” tipli terminlərlə əvəz etmişlər. Blumfeld isə söz birləşmələrinə dair yeni nəzəriyyəsində “phrase”

terminini ən uyğun hesab edərək onun işlənməsinin zəruri olduğunu göstərmişdir. O həmçinin endosentrik söz birləşməsində əsas sözü iki terminlə ifadə etmişdir: “*head*” və ya “*center*”. Lakin dilçilik ədəbiyyatında daha çox “*center*” termini işlədilərək belə əsaslandırılır: “*All heads are centers, but not all centers are heads*” – *Bütün başlar mərkəzdir, lakin bütün mərkəzlər baş deyildir* [34].

Söz birləşməsinin tərifi və tənsifinatındakı müxtəlifliyə baxmayaraq söz birləşməsi dedikdə əsasən ya müstəqil sözlərdən ya da həm köməkçi, həm də müstəqil sözlərdən ibarət sintaktik qrup başa düşülür.

Söz birləşməsi haqqında nəzəriyyəyə söz birləşmələrinin yaranması, onların strukturu, elementlərin bir-birinə qarşı əlaqə prinsipi, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələrinin təsnifatı kimi məsələlər daxildir.

Söz birləşməsi ilə bağlı məsələlərdən biri də bu birləşməni təşkil edən sözlərlə bütövün mənası arasında əlaqədir. Söz birləşməsinin ümumi mənası yalnız onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin mənasından ibarət deyil. Məsələn, “*table*” sözü ayrılıqda əşya mənasını ifadə edir. Həmçinin “*King Arthur and His Round Table*” birləşməsində “*table*” sözü əşya mənasını ifadə etsə də “*round table*” birləşməsi “*King Arthur’s Knights*” mənasında işlədilir. Beləliklə, birləşmənin ümumi mənası komponentlərin ayrılıqda götürülmüş mənasından uzaqlaşaraq yeni mənə ifadə edir. Bu cəhətdən iki isimdən düzəlmiş və təyini əlaqəyə malik birləşmələr diqqəti cəlb edir. Yəni, burada ümumi birləşmənin mənası ayrı-ayrı sözlərin bir-birinə qarşı hansı vəziyyətdə yerləşməsindən asılıdır. Məsələn, “*a dog house*”, “*a boat life*” və “*a house dog*”, “*life boat*” birləşmələri müxtəlif mənalar ifadə edir. Onların tərcüməsini versək pis olmazdı (it koması, dənizçi həyatı, ev iti, xilaskar qayıq).

Semantik modifikasiyadan əlavə sintaktik strukturlarda işlənən və müəyyən sintaktik əlaqəyə malik olan söz birləşməsinin üzvləri əlavə xüsusiyyət qazanır, bu da onun birlikdə işlədildiyi sözlə bağlıdır. Məsələn, “*to run a business*” birləşməsində fel müəyyən bir obyektə, “*to run fast*” birləşməsində isə zərflə bağlıdır.

Söz birləşmələrini struktur və semantik cəhətdən daha aydın tədqiq etmək üçün sözlərin söz birləşməsi yaratmasında iştirak edən amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bu cəhətdən qeyd etməliyik ki, dilçilikdə iki əsas faktor mövcuddur: leksik və grammatik valentlik.

Valentlik nəzəriyyəsi söz birləşməsi ilə bağlı məsələlər sırasına daxildir. Bu termini ilk dəfə fransız alimi L.Tenyer [47, s.12] işlətməmişdir. İlk olaraq “valentlik” yalnız fəllərin birləşmə imkanları kimi qəbul edilirdi. Zaman keçdikcə bu terminin mənası genişlənərək bütün morfoloji vahidlərə aid ediləməyə başladı. Lakin Tenyerin konsepsiyasının əsasında fəll dayanırdı. Bu nəzəriyyəyə görə fəll cümlədə mərkəzi mövqeyə malikdir, digər cümlə üzvləri isə ona tabedir. Tenyer fəllin valentlik qrupuna yalnız mübtəda və tamamlığı daxil edir və bütün bu elementləri “aktant” adlandırırdı. Beləliklə, aktantların yaranması Tenyerə fəll və fəldən düzələn söz birləşmələrini təsnif etməyə əsas verdi.

Söz birləşməsinin valentlik nəzəriyyəsinə başqa bir nöqtəyi-nəzərdən yanaşanlar da var idi. Bu dilçilər leksik və grammatik valentlikdən bəhs edirdilər.

Bildiyimiz kimi, sözlər müəyyən leksik kontekslərdə yəni, başqa sözlərlə birləşmələrdə işlənir. Sözü müxtəlif birləşmələrdə işlənmə qabiliyyəti “leksik valentlik və ya birləşmə” adlanır. Söz birləşmələrinin leksik valentlik səviyyəsi ingilis dilinin lüğət fondunun daxili quruluşundan çox asılıdır desək, səhv etmərik. Bu söz birləşmələrində sinonimlik cəhətdən də müşahidə oluna bilər. Məsələn, “*lift*” və “*raise*” sinonim sözlər olsalar da yalnız sonuncu “*question*” sözü ilə birləşmə yarada bilər.

Leksik valentliklə bağlı problemlərdən biri də söz birləşmələrindəki çoxmənalılıqdır. Birincisi, söz birləşmələrini təşkil edən çoxmənalı sözlərin leksik birləşmələrində bəzi məhdudiyyətlər mövcuddur. Məsələn, “*food, meal*” və s. kimi isimlərlə birlikdə “həzm prosesini asanlaşdıran yemək kimi” başa düşülür. Lakin bu qəbildən olan sözlərin heç də hamısı “*heavy*” sifəti ilə birləşə bilmir. Məsələn, biz “*heavy cheese*” və ya “*heavy sausage*” deyə bilmərik. İkincisi, bir söz müxtəlif kontekslərdə müxtəlif mənələrə malik ola bilər. Məsələn, *heavy book, heavy rain* – ağır kitab, möhkəm (şiddətli) yağış.

Söz birləşmələrini təşkil edən sözlər həmçinin qrammatik kontekstlərdə işlənir. Söz birləşmələrinin işləndiyi böyük qrammatik kontekstlər adətən müəyyən formullar əmələ gətirir. Məsələn, “*heavy*” sifəti felin məsdər forması ilə işlənərkən “*heavy to lift*” xüsusi birləşmə yaradır. Bu, “qrammatik valentlik və ya qrammatik birləşmə” adlanır. Söz birləşməsinin qrammatik valentlikləri müxtəlif ola bilər. Bu isə ilk növbədə söz birləşməsini təşkil edən sözlərin aid olduğu nitq hissəsindən asılıdır. Onda belə çıxır ki, hər bir sözün qrammatik valentliyi dilin qrammatik strukturundan asılıdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, eyni nitq hissəsinə aid olan sözlərin qrammatik valentliyi eynidir. Məsələn, “*propose*” və “*suggest*” fellərini götürək. Eyni nitq hissəsinə malik olan bu fellərin hər ikisi isimlə işləyə bilər. “*To propose* və ya *to suggest plan*”. Lakin bunlardan yalnız “*propose*” felin məsdər forması ilə işləyə bilər “*to propose to do something*”.

Bəzi dilçilər valentlik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq söz birləşmələrini iki yerə bölürlər: məcburi və fakultativ.

Məcburi söz birləşmələri “güclü idarəetmə qabiliyyəti”nə malik vahidləri əhatə edir. Bu termin fel və ismin halları arasındakı əlaqəni ifadə etmək üçün Ulman [40, s.45] tərəfindən təklif edilmişdir. “Güclü idarəetmə”nin əksinə olaraq “zəif idarəetmə” terminindən istifadə edilir ki, bu da fakultativ birləşmələr üçün səciyyəvidir. Söz birləşməsinin hər iki növü fellə isim arasında əlaqəni əks etdirərək əsasən feli birləşmələrdə özünü göstərir. Məsələn, “*to lie*” feli özündən sonra yer bildirən obyekt tələb edir. “*The dog was lying on the ground*” cümləsini “*The dog was lying*” kimi işlətsək bitməmiş məna alınacaq. Lakin digər bir sintaktik strukturda fel başqa cür hərəkət edir. “*Let sleeping dogs lie*” – burada artıq felin işlənməsi sərbəstdir və məna aydın izah olunur.

Odgen [39, s.125] qeyd edir ki, söz birləşmələrinin elementləri (komponentləri) arasında üç formada əlaqə mövcuddur: 1) *heç bir element (komponent) bir-birindən ayrı deyil, hər ikisi müstəqildir*; 2) *birinci element (komponent) ikincidən asılı olsa da ikinci element müstəqildir*; 3) *hər iki element (komponent) bir-birindən asılıdır*.

Beləliklə, o bu asılılığı 3 terminlə ifadə edir: tabeli, tabesiz, qarşılıqlı asılılıq.

Təbii olaraq hər bir ölkənin, milləti və irqin tarixi inkişafından, sosial iqtisadi vəziyyətindən, milli adət-ənənəsindən, fizioloji keyfiyyətlərindən irəli gələn cəhətlər dildə bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Bütün bunlar dilin çevikliyi, mütəhərrikliyi və s. ingilis dilində, eləcə də digər dillərdə, həmçinin Azərbaycan dilində müxtəlif ifadə və birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Bu cür məcazi ifadə və birləşmələrin yaranmasının yol və üsulları hazırda dilşünasların məşğul olduğu vacib məsələlərdəndir. İngilis dili və eləcə də Azərbaycan dili minillik tarixə malikdir. Bu müddət ərzində dildə insanların maraqlı, sərrast hesab etdiyi çoxlu miqdarda ifadələr toplanıb və beləliklə dildə xüsusi frazeologiya adlanan (yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi), sərbəst mənaya malik sabit söz birləşmələrinin məcmusu olan bir lay yaranıb. Müasir ingilis, Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə birləşmələrin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur.

Dilin lüğət tərkibi yalnız sözlərlə deyil, həm də söz birləşmələri ilə zənginləşir. Söz birləşməsi dildə mövcud olan ən vacib leksik-semantik birləşmələrdən biridir. Birləşərək leksik vahidlər yaradan sözlər söz birləşməsini əmələ gətirir. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir. Söz birləşmələrdən danışarkən komponentlərin həm mənaca, həm də forma-quruluş baxımından bağlılığı eyni dərəcədə götürülür. Bu o deməkdir ki, hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük olur. Qeyd edilən cəhətlərdən (forma və məzmun məsələləri) hər ikisini nəzərə almaq lazımdır, birinə üstünlük verib, digərini unutmaq olmaz.

Söz birləşməsi sözlərin başqa tir birləşməsindən onunla fərqlənir ki, söz birləşməsi dilin sintaktik qanunlarına əsasən biri əsas olan müstəqil mənələ sözlərin birləşməsindən əmələ gələrək semantik bütövlük təşkil edən qrammatik vahid yaradır.

Söz birləşməsi dil vahididir. Formaların kombinatorikası əlaqəyə girən vahidlərin sinif və yarım sinifləri nöqtəyi nəzərindən tədqiq olunan qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş istənilən söz qrupları söz birləşməsidir. Söz birləşmələrinin elementləri (komponentləri) arasında yuxarıda vurğuladığımız kimi müxtəlif sintaktik əlaqə ola bilər.

Sözlərdən, ifadələrdən fərqli olaraq, söz birləşmələri dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə deyildir. Sözlər başqa sözlərlə assosativ əlaqəyə girə bilməz. Çoxmənalı sözlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərək hər dəfə öz mənələrindən birini ifadə edirlər. Elə sözlər var ki, onlar sərbəstdirlər, yəni çoxlu sayda başqa sözlərlə əlaqəyə girə bilər. Lakin bunun əksinə olaraq başqa bir qrup sözlər də mövcuddur və sözlərlə əlaqəyə girib birləşmə yaratmaq qabiliyyəti məhduddur.

Dildə söz birləşmələrinin özləri deyil, quruluş modelləri vardır və danışanın məqsədindən asılı olaraq, nitq prosesində müvafiq sözlər, ifadələr seçilir və həmin modellər əsasında söz birləşməsi yaradılaraq cümləyə daxil edilir. Sözlər arasında əlaqə birləşmələrin əsas komponentinin mənasının dəqiqləşməsinə, konkretləşməsinə, daralmasına sözün ifadə etdiyi məfhumu konkret olaraq hansı baxımdan yanaşıldığını başa düşməyə imkan verir. Bir leksik-semantik qrupda eyni söz birləşməsi kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənə çalarına malik ola bilər.

Söz birləşmələrinin paradiqması əsas komponentin paradiqmasından ibarətdir. Ona görə də söz birləşmələri öyrənilərkən əsas komponentin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə daha geniş yer verilir. Söz birləşmələrini öyrənərkən onların sözlərdən və cümlələrdən fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirtmək lazımdır. Bu mənada söz birləşməsi, dilin əsas vahidi söz və nitqin əsas vahidi cümlə arasında bir körpü rolunu oynayır.

Sözlər müxtəlif cür əlaqələnir, bəzi söz birləşmələri sərbəst, bəziləri isə sabit olur və birləşmə qabiliyyətinə görə müəyyən dərəcədə məhdudlaşmış olurlar. Söz birləşmələrinin əlaqələnməsi struktur və semantik cəhətdən fərqli olurlar. Bəzi söz birləşmələri, məsələn, *at least, point of view, by means of, take place* funksional və semantik cəhətdən ayrılmazdırlar. Bu cür söz birləşmələri adətən sabit birləşmələr və ya frazeoloji birləşmələr adlanır. Başqa söz birləşmələrinin komponentləri, məsələn, *a week ago, man of wisdom, take lessons, kind to people* semantik və struktur cəhətdən daha müstəqildir.

Söz birləşmələrinin müəyyən olunmasında birləşmələrin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır.

Bu xüsusiyyətlərə əsasən söz birləşmələri 2 əsas qrupa bölünür. Sərbəst birləşmələr qrammatik birləşmələrdir və onların komponentləri öz mənalarını birləşmə tərkibində itirmir, öz leksik müstəqilliklərini saxlayır və birləşmənin leksik-qrammatik komponentlərinə çevrilir. Bu komponentləri ayırmaq onları təhlil etmək mümkündür və bu zaman onların mahiyyətinə heç bir xələl gəlmir. Sabit birləşmələr bu cür müstəqilliyə malik olurlar. Onlar dilin tarixi inkişafı boyu yaranır və sabitləşir. Onların tərkibində olan sözlər müəyyən dərəcədə öz ilkin mənalarını itirirlər, onlar bir-birindən ayrılmaz olurlar və bu sözlər leksik-semantik komponentlərə çevrilirlər.

Bu deyilənləri nəzərə alaraq və dilçilik ədəbiyyatlarındakı təsnifata əsasən tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrıldığını görmək olar: 1. *Sərbəst birləşmələr*, 2. *Sabit birləşmələr*.

Sərbəst birləşmələrin komponentləri müstəqil mənalı (tam mənalı) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində də ilkin leksik mənasını – mənə müstəqilliyini mühafizə edib saxlayır. Sərbəst birləşmənin tərəfləri həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mənası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə edilir. Sərbəst birləşmələr əsas və asılı sözlərdən ibarət olur və bu birləşmələrdə əsas söz cümlədə sərbəst üzv olur. Əgər bir-birilə əlaqəyə girən sözlər birləşmə tərkibində hər bir öz leksik

mənasını, qrammatik formasını saxlayırsa, belə söz birləşmələri sərbəst birləşmələr adlanır. Məsələn, *an interesting book, a beautiful girl etc.*

Sabit birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasi ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur. Belə birləşmələrin bir qismində tərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik mənə, digəri yalnız qrammatik mənə daşıyır.

Sərbəst sintaktik birləşmələrin tərəfləri müstəqil cümlə üzvü keyfiyyətinə malik olduğu halda, qeyd etdiyimiz birləşmələrin tərəflərini ayırmaq olmaz və bu cür birləşmələrin tərəfləri cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir. Sabit söz birləşmələrində sözlər sərbəst olmur, bu birləşmələrdə nə sözlər, nə də söz sırası dəyişə bilməz. Sərbəst birləşmələr danışan tərəfindən də yaradıla bilər, halbuki sabit birləşmələr danışan tərəfindən də yaradıla bilər, halbuki sabit birləşmələr danışan tərəfindən hazır şəkildə, heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilir. Sərbəst söz birləşməsində lingvistik faktorlar əsasən sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Məsələn, *to speak fluently* sərbəst birləşməsinin hər bir elementini (komponentini) başqa komponentin semantik mənasına xələl gəlmədən dəyişmək olar. *To speak* feli sərbəst birləşmədə işlədilən isim və ya zərflə işlədilə bilər. Bu cür birləşmələrdə məhdudiyyət qoyulmur.

Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sabit birləşmələrdə növbəti komponentin seçilməsində ekstralingvistik faktorlar ortaya çıxır. Sabit birləşmələrdə seçmə imkanı yoxdur, bu birləşmələrin komponentləri nitq prosesinə hazır şəkildə daxil olur. Sərbəst birləşmələr frazeoloji birləşmələrlə müqayisədə daha məhsuldardır. Beləliklə, frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmələrlə məhsuldarlıq dərəcəsinə görə də müqayisə oluna bilər.

Sərbəst söz birləşməsi öz xarakterinə və daxili təbiətinə görə sabit söz birləşməsindən tamamilə fərqlənir. Həm də sərbəst söz birləşməsi sintaktik



konstruksiyanın bir forması kimi meydana çıxdığına görə o sintaksisin tədqiqat obyektində durur. Sabit söz birləşməsi isə frazeoloji vahid adı altında frazeologiyada öyrənilir.

Sərbəst və frazeoloji birləşmələr arasında ortaq yer tutan birləşmələr də var. Ənənəvi birləşmələrə daxil olan sözlər çoxmənalıdırlar və müxtəlif uzlaşmalara malik olur. Məsələn, *small* sözü ilə ingilis dilində yaranan bəzi birləşmələri keçirsək, pis olmaz: *small box*, *small boy*, *small sum (of money)*, *small farmer*, *small change*, *small voice*, *small eater*, *small talk*. Bu birləşmələri nəzərdən keçirdikdə görürür ki, *small house*, *small boy*, *small box* birləşmələri sözsüz ki, sərbəst birləşmələrdir. Qalan birləşmələr ortaq bir mövqedə dayanıblar. Məsələn, *small hours* və *small talk* birləşmələri frazeoloji birləşmələr yaxındır, çünki burada sərbəst birləşmələrə xas ənənəvi əlaqələnmə xüsusiyyətləri ilə yanaşı frazeoloji birləşmələrə xas olan obrazlılıq da var.

### ***1.2. Sərbəst sözbirləşmələri və frazeoloji birləşmələrin oxşar və fərqli cəhətləri***

Hər bir dilin lüğət tərkibi ancaq sözlərdən ibarət deyil, həmçinin söz birləşmələri də həmin fonda daxil olur. Təbii olaraq söz birləşməsi hər bir dilin o cümlədən ingilis dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və daim zənginləşən leksik-semantik birləşmələrdən biridir. Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında yaranan sintaktik vahiddir.

Hər bir söz birləşməsi, həmçinin qrammatik söz birləşmənin özü və eyni zamanda onun tərkibində olan komponentlər bəzi hallarda məcazi mənaya keçirərkən həmin sözlər (komponentlər) arasında semantik əlaqələr də mövcud olur, əks halda onlar birləşmə yaradarkən nəyisə adlandıra bilməz. Söz birləşmələrindən bəhs edərkən vurğulamaq lazımdır ki, birləşmədə iştirak edən komponentlər həm mənaca, həm müəyyən dərəcədə forma-struktur baxımından bağlılığı heç də hamısı eyni dərəcədə əks etdirə bilmir. Ancaq bununla belə hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük, tapmlıq olur. Əlbəttə burada

həm forma, həm də məzmun mühüm rol oynayır və heç bir vəchlə onlardan birinə daha çox üstünlük vermək olmaz, çünki qeyd etdiyimiz kimi həmin komponentlərin hər biri müstəqil mənalı sözlərdir.

Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, Ferdinand de Sössürün dil və nitq haqqında dilçilik ədəbiyyatlarından məlum olan təlimi sabit birləşmə anlayışının yaranması, formalaşması və inkişaf edərək dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Dünyanın müxtəlif məmləkətlərində bir-birindən fərqli dilçilik məktəbləri, cərəyanları, hətta ayrı-ayrı dilçilər tamamilə təbii olaraq birləşmə anlayışını daha dəqiq desək sabit birləşmə anlayışını fərqli terminlərlə adlandırır, onlara aid bir-birinə zidd, bir-birindən fərqli şərhlər (izahlar) vermələrinə baxmayaraq bu problemin həllinə həsr olunan yazılarda bir ümumi universal cəhət qeyd olunub ki, bu da ondan ibarətdir ki, sabit birləşmələrin nitq faktı deyil, dil faktı kimi qəbul edilməsidir.

Çünki dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi sabit birləşmələr, sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq nitq prosesində düzəldilmir, onlar nitqə hazır şəkildə daxil edilir və bir qədər öncə vurğuladığımız kimidilin paradigmasına aiddir.

Qeyd etməliyik ki, sərbəst və sabit komparativ birləşmələrin mühüm lingvistik fərqi belə izah oluna bilər ki, sabit birləşmələrdə müqayisə obyektı sabit olur və buna görə də asanlıqla nitqdə *“bərpa”* olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində *“İki damcı su kimi”* tərkibi işlənirsə, bundan sonra *“oxşamaq”* (bir-birinə oxşamaq) işlədilir. İngilis dilində *“as like as two peas”* eynilə həmin struktur *Yag içində böyrək* kimi deyilirsə, sonrakı söz təbii olaraq *“bəsləmək, gələcəkdir”*, müvafiq olaraq ingilis dilində *as if one is in clover* kimi səslənəcək.

Bu qəbildən olan tərkiblərdə feillərin də işlənməsi onu göstərir ki, həmin ifadə hələ tam sabitləşməmişdir, sərbəst birləşmə səciyyəvi daşıyır. Məsələn, lüğətlərin birində *“gül kimi açılmaq”* tərkibi verilmişdir, həmin tərkib ingilis dilində *to be in blooming health* kimi verilmişdir. Ancaq burada başqa bir cəhət vurğulamamız yerinə düşərdi. Azərbaycan dilində isə *“gül kimi”* artıq sabit birləşmə kimi qəbul olunacağı halda ingilis dilində belə sabitləşmə yoxdur, hansı

variant olsa da belə “*as rose*” - özündən sonra obyekt tələb edir və yaxud “*like rose*” - yenə də təyin edilən obyekt tələb olunur. Azərbaycan dilində yenidən “*gül kimi gözəl*”, “*gül kimi təmiz*”, “*gül kimi söz*” və s. artıq sərbəst birləşmə statusundadır.

Başqa bir sabit söz birləşməsi “*yuyulmamış çömçə kimi*” deyəndə ortaya atılmaq, düşmək – ingilis dilində – *to poke one's nose into other people's business /to butt in/ not to keep one's nose out of smth.* – şaftalı kimi ortaya düşmək. Və yaxud yuyulmamış qaşığı kimi özünü ortaya atmaq – *of a man, who meddles in other people's conversation, business and so on.*

Belə müqayisələrə cəlb olunan obraz bir neçə əşyaya, predmetə aid edilə bilirsə, bütöv tərtib nitq aktı kimi çıxış edir. Həmin tipli tərkiblər yalnız müəyyən bir reali ilə əlaqədar olarsa, dil faktına çevrilmiş olur. Belə dil faktı kimi çıxış edən tərkiblərdə iki (denotativ və konnotativ) semantik ünsür təzahür edir, yəni bunlarda həm müvafiq predmet ifadə edilir, həm də onun emosional qiyməti verilir.

### **1.3. Frazeoloji birləşmələr və atalar sözləri**

Frazeologiya dilçiliyin müxtəlif sahələrini tədqiq edən bir çox alimlərin – leksikoloqların, üslubiyyatçıların, qrammatiklərin, həmçinin folklorşünaslığın maraq dairəsində olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər sabit söz birləşmələri, bir qədər sonra idiom kimi mövcud olan və bu aspektdə tədqiq olunun hazır ifadələr sonralar yunan mənşəli “frazeologiya” termini ilə əvəz olunmuş, hazırda isə bu *fraza (phrases) ifadə təbir, logia (logos) anlayış, təsəvvür, elm, təlim, məfhum* kimi izah olunur.

Frazeologiya çox dilçiləri maraqlandırmış, bir çox tədqiqat işləri aparılmış, monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. O cümlədən həm ingilis dilindən, həm də Azərbaycan dilindən bəhs edən alimlərimizdə həmişə frazeologiyaya xüsusi maraq göstərmişdir. İngilis dili öz frazeoloji zənginliyinə görə digər dillərdən geri qalmadığı kimi, Azərbaycan dili frazeologiyası da çox zəngindir. Bu

zənginlik frazeologiya sahəsində aparılan az-çox tədqiqat əsərlərində də özünü biruzə verir.

Məlumdur ki, dilçilik tarixində gənc bir sahə hesab edilən və əksər dilçilər tərəfindən sabit söz birləşməsi adlandırılan frazeoloji vahidlər təqədim zamanlardan diqqəti cəlb etmişdir. Belə sabit birləşmələr hətta antik filosofların əsərlərində öz əksini tapmışdır və orada daha maraqlı faktlar vardır. Məsələn, Aristotel dildə işlənən metaforadan danışarkən Homerin “İlliada” əsərindən gətirdiyi “*Göz qaraldan qədər şərəfli işlər görür, həqiqətən Odissey yenə*” nümunəni belə izah edir: “...növdən cinsə keçməklə məcaza: “*göz qaraldan qədər şərəfli işlər görür, həqiqətən Odissey yenə*” ifadəsini misal göstərə bilərik, belə ki, “*qaranlıq*”, “*intəhasızlıq*”, “*çox*” demək olduğuna görə ki, şair “*çox*” “*sonsuz*” yerinə, “*göz qaraldan*” sözündən istifadə etmişdir [3, s.96].

Dilçilik tarixində frazeologiyanın ilk dəfə linqvistik aspektdə öyrənilməsi F.de Sössürün şagirdi olan Şarl Ballinin adı ilə bağlıdır. Ş.Balli burada söz birləşmələrinin əsas 2 tipinin olmasını irəli sürür:

1. Sözlərin nisbətən sərbəst olması ilə səciyyələndirilərək, müəyyən variasiyaları olan söz birləşmələri frazeologiya qəbilindədir.

2. Söz komponentlərinin hər hansı birinin dəyişilməsi əsla mümkün olmayan frazeoloji birlik (vəhdət). Frazeoloji birləşmələr sadə sözlərlə eynicinslidir. Onlarda təmin mənası heç zaman elementlərin mənalılarının məcmusu ilə üst-üstə düşmür [26].

Y.Seyidov müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələrindən danışarkən frazeologizmlər haqqında ətraflı danışır. Müəllif burada frazeologiya haqqında sistemli məlumat vermiş, yeri gəldikcə öz fikirlərini də irəli sürmüşdür. Y.Seyidov çox doğru olaraq göstərir ki, söz birləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı ilə frazeologiya ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır [20, s.6].

A.Axundov frazeologiya məsələlərindən bəhs edərkən dilçilik elmində iki qrup söz birləşmələrinin olduğunu aşağıdakı kimi şərh edir: “Sərbəst və yaxud qeyri-sabit söz birləşmələri birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olsun, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılınsın.

Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu, onu itirir) morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılma bilmir. Bu birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və yaxud frazeologizmlər də deyilir [4, s.177].

Qeyd etdiyimiz kimi dilçilik elmində frazeoloji birləşmələrə maraq çoxdan olsa da, “frazeologiya” termini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Ş.Balli sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji tərkibləri üç yerə bölmüşdür. Seçmə azadlığının və ya sərbəstliyinin müəyyən hədlərlə məhdudlaşdığı adi uyuşmalar, iki ünsürün, demək olar ki, bir vahidə çevrildiyi halda mümkün olan frazeoloji qruplar və bölünməz bir bütövə çevrilmiş frazeoloji vahidlər [26].

Ş.Balli sözə ekvivalent olan frazeoloji tərkiblər arasında iki əsas tipi fərqləndirmiş, onları frazeoloji vahidlərdə birləşdirmişdir. Ş.Balli frazeoloji vahidlərin əlamətini müəyyənləşdirməkdə birləşmənin həm zəhəri, həm də daxili cəhətinə nəzər yetirməyi mühüm şərt hesab edirdi. O, sabit birləşmələri öz əsərində leksik, semantik və üslubi mənə cəhətdən şərh etmişdir. Dilçilik tarixində sabit birləşməyə bu şəkildə yanaşmaq tamamilə yeni idi. Ş.Ballinin nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir desək, hesab edirik səhv etmərik.

Frazeologiya frazeoloji vahidlərin ayrılma prinsipləri, onların öyrənilmə metodları, təsnifatı və onların lüğətlərdə təsviri ilə məşğul olur. Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifi vermək, üslubi xüsusiyyətlərini

aydınlaşdırmaq, əmələgəlmə və inkişaf etmə yollarını aşkar etməkdən ibarət olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında rus dilçiləri A.A.Potebnya, H.Sreznevski, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və başqaları frazeoloji materialın elmi təhlili ilə məşğul olmağa başlamışlar. Onlar öz əsərlərində yeri gəldikcə frazeoloji materialı, əsasən, sintaktik baxımdan işləmişlər. Başqalarından fərqli olaraq F.F.Fortunatov və onun davamçıları frazeoloji vahidlərin həm semantik, həm də qrammatik əlamətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

V.V.Vinoqradov [27] rus-sovet dilçiliyində ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidlər məsələsinin əhatə dairəsinin müəyyənləşdirmiş, Şaxmatovun və bir sıra xarici alimlərin, ilk növbədə Ş.Ballinin fikirlərini inkişaf etdirərək frazeoloji vahidlərin onların bölünməzliyi və sabitliyi əsasında fərqləndirilməsi və təsnif edilməsi prinsiplərinin təklif etmiş, onların təbiətinin izah edilməsi yollarını göstərmiş frazeoloji vahidlərin üç tipini müəyyən etmişdir.

N.N.Amosova [24] keçmiş sovet dilçiliyində ingilis dilinin frazeologiyası problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün akad. V.V.Vinoqradovun tədqiqatlarının mühüm stimül olduğunu, ingilis frazeologiyası fonduna aid heç bir işin onun frazeoloji konsepsiyasından kənara çıxmadığını göstərir: *“Müəlliflərdən bəziləri öz vəzifələrini V.Vinoqradovun ideyalarından nə yoxlanmağa, nə də gələcəkdə inkişaf etdirilməyə ehtiyacı olmayan qeyd-şərtsiz həqiqətlər kimi istifadə etməklə, onları sadəcə mexaniki surətdə ingilis dili materiallarına tətbiq etməkdə görmüşlər. Onun ayrı-ayrı müddəalarının tənqid edilməsinə baxmayaraq həmin tədqiqatçıflar prinsip etibarilə nəinki başqa yollarla getməmişlər, hətta belə yolları heç axtarmaq fikrinə də düşməmişlər”*. Təbii olaraq onu qeyd etməyi özümüzə bir daha borc bilirik ki, ingilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kuninin, İ.V.Arnoldun, A.İ.Alyoxinanın, Azərbaycanda N.Ç.Vəliyevanın, Ə.H.Hacıyevanın və digərlərinin gördüyü işlər xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır. Frazeoloji vahidə söz birləşməsinin xüsusi tipi

olsalar da onlarda dilin iki ən ümdə xassəsi təzahür edir: bunlar dilin işarəlilik və ifadəlilik xüsusiyyətləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin xüsusiyyətlər dilə daxil olan leksemlər vasitəsilə özünə büruzə verdiyindən həmin leksemlər müvafiq frazeoloji vahidlər üzərində öz möhürünü qoyur. Həmin xüsusiyyətin təzahür formalarından biri də frazeoloji vahidlərin ismi və feli birləşmələr şəklində formalaşmasıdır. Frazeoloji vahidlərin necə adlandırılması təkcə əsas təşkiledicinin (tərkib hissəsinin) hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması ilə əlaqədar deyil; onda, bundan əlavə, bütünlüklə frazeoloji birləşmənin hansı nitq hissəsinə müvafiq gəlməsi, onu təşkil edən nominal inventarın sırasını artırması, onlara müvafiq gələn funksional xüsusiyyətlər də öz əksini tapmış olur.

İsmi frazeoloji birləşmələrin əsas komponentləri istinasız olaraq adlar, isimlərdir. Amma bunların ümumi məzmunu nitq hissələrini mənsubiyyət, cümlədə tutduğu funksional mövqe baxımından başqa-başqa ola bilər. Həmin mövqedən yanaşdıqda elmi ədəbiyyatda adyektiv və adverbial səciyyəli frazeoloji vahidlər kimi qeyd olunan frazeoloji birləşmələri də ismi frazeoloji birləşmələr sırasına aid etmək olar. İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün simmetrik təkrarından yaranır. Bunların tərəfləri arasında Azərbaycan dilçiliyində yaxşı öyrənilmiş tabesizlik əlaqəsi özünü göstərir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrin tərəfləri arasında aralıq qoşması işlədilir. Məsələn, *step by step*, *day by day* – *addımbaaddım*, *günbəgün* və s.

İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün funksional baxımından müxtəlif şəkildə təkrarından ibarət olur. Məsələn, *shoulder to shoulder* – *çiyin-çiyinə*, *face to face* – *üzbəüz* və s.

Bəzən frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan bir-birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bunlar bir qayda olaraq əsas tərkib hissələrinin funksional özünəməxsusluğuna işarə edən köməkçi vasitələrlə təchiz olunur. İngilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində əks məzmunlu istiqamət göstəriciləri ilə təchiz olunurlar. Məsələn, *from head to foot* – *başdan ayağa*.

İsmi frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların şəxs və fəaliyyət sahəsi bildirən sözlərdən təşkil olunmasıdır, bu birləşmələrdə ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edir. Məsələn, *a man of science* – *elm adamı*, *a gentleman of quality* – *kişilik (centlmenlik) mücəssəməsi*.

Frazeoloji vahidlərin mühüm bir qismini əsas tərkib hissəsi sifət və isimdən ibarət olanlar təşkil edir.

Feli frazeoloji birləşmələr onlarda felin təşkiledici rolu ilə bağlıdır. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr ismi frazeoloji birləşmələrlə müqayisədə daha sadə quruluşa malikdir. İngilis dili frazeoloji vahidlərinin yaranmasında “*be*” və “*have*” fəlləri mühüm rol oynayır.

Frazeologiya – müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli sabit söz birləşmələrinin məcmusu; frazeroloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik sahəsidir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur. Frazeoloji ifadələrin köməkliyi ilə dilin estetik aspekti zənginləşir. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeologiyası geniş və zəngindir. Frazeologizmlərin çox hissəsi həm ingilis, həm Azərbaycan, həm də başqa dillərin bədii ədəbiyyatlarından folklorundan alınıb və onların bəziləri öz ilkin formasını bu günə kimi qoruyub saxlayıb.

Frazeologizmlər müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir və nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Frazeoloji birləşmələrin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii olaraq dilçilik ədəbiyyatlarına əsasən deyə bilərik ki, dilçilikdə frazeologiyaya aid alimlər arasında ortaq bir fikir yoxdur. Frazeologiyada ən mübahisəli və ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri frazeoloji birləşmənin



sərbəst söz birləşməsindən fərqləndirilməsidir. Frazeoloji birləşməni sərbəst söz birləşmələrindən ayırmağın iki əsas meyarı var: semantik və struktur. Bəzi dilçilər frazeologiyaya dilin sabit birləşmələrini daxil edirlər, bəziləri isə yalnız müəyyən qrup birləşmələri bu sahəyə aid edirlər.

Bəzi alimlər atalar sözü, məsəllər və aforizmləri frazeologiyaya daxil etmirlər, belə ki, onların fikrincə bunlar öz semantik və sintaktik strukturuna görə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənirlər. V.Vinoqradov qeyd edir ki, atalar sözü və məsəllər cümlə quruluşuna malikdir və sözlərlə semantik ekvivalentlik təşkil etmir. Bu elmin təhlilinin əsas aspektlərinə frazeoloji birləşmələrin sabitliyi, frazeologiyanan sistemliyi və frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu, onların yaranması və əsas funksiyaları aiddir. Frazeoloji birləşmələr vahid bir anlayış ifadə edir, halbuki sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri birləşmə tərkibində olsa belə ayrılıqda ifadə etdikləri mənanı saxlayırlar.

Frazeoloji birləşmələrin məhz bu xüsusiyyəti onları sözlərlə oxşar edir. Ancaq yenə də sözləri frazeoloji birləşmələrdən ayıran onların strukturudur, belə ki, sözlər morfemlərdən, söz birləşmələri isə iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Sözlər və frazeoloji birləşmələr dilə hazır şəkildə daxil olur. Dilə hazır şəkildə daxil olması frazeoloji birləşmələrin sözə ekvivalent olması üçün əsas deyil, belə ki, hazır şəkildə yaranma dilin bütün vahidlərinin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Frazeoloji vahidlə söz arasında ümumi cəhət onların bütöv mənə tamlığına malik olmasıdır. Frazeoloji tərkibə daxil olan sözlərin hər biri müstəqil mənə kəsb etmir. Onlar bir mənə ətrafında birləşib daşlaşır və bir sözün mənə tutumuna bərabər mənə bildirir. Söz isə frazeoloji vahiddən fərqli olaraq sərbəst birləşmə daxilində müstəqil mənə kəsb edir.

Özünün frazeologiyaya aid tədqiqatında A.İ.Alyexina yazırdı ki, frazeoloji birləşmələri sözlərə ekvivalent saymaq məqsəduyğun deyildir, vacib olan odur ki, dilin müxtəlif vahidlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hazır şəkildə yaranmanın xarakter xüsusiyyətlərini nəzərə almaq. Struktur-semantik yanaşma baxımından frazeologiya dilin ayrılıqda tərtib edilmiş sözdən daha mürəkkəb vahididir.

Frazeologizmlər sözlərlə eyniyyət təşkil etmir və onunla tamamilə ekvivalent deyil. Frazeologizmlər daha mürəkkəb leksik vahidlərdir, belə ki, frazeoloji birləşmələrin məna çalarları bir sözlə deyil, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə ifadə olunur.

Frazeoloji birləşmələri sərbəst birləşmələrdən fərqləndirən əsas meyar idiomatikliyin dərəcəsidir. Frazeoloji birləşmələrin mənası mətndən, vəziyyətdən asılıdır və əhatə olunduqları ssözlərlə sıx əlaqəyə girirlər və daha konkret olurlar.

Sözlərin semantik quruluşunu təhlil edərkən görürük ki, çoxmənalı sözlərin bəzi mənalı sözü eşitdiyimiz an ağılımıza gəlir. Sözün digər, ikinci və üçüncü dərəcəli mənalarını sözlər müəyyən kontekstdə işlədilən zaman başa düşürük.

Frazeologiya frazeoloji vahidlərin ayrılma prinsiplərini, onların öyrənmə metodlarını, təsnifatını öyrənir.

Frazeoloji birləşmələr nitq prosesində yaranan söz birləşmələri deyil, onlar dildə hazır mövcud olan vahidlərdir. Amerika və Britaniya alimləri bu cür vahidləri “idiom” adlandırırlar. Bu vaxta qədər bizim dilçilikdə “sabit birləşmələr” adı altında yalnız frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur.

İngilis tədqiqatçılarının fikrincə frazeoloji birləşmələrə nisbətən idiomlar daha çoxmənalıdır. Onlar bu termini leksik və qrammatik səviyyələrdə təhlil etməyərək dilə məxsus ifadə tərzini kimi qiymətləndirirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə bu termini “dialekt” termini ilə eyniləşdirirlər ki, bu da fikrimizcə, düzgün deyil. “İdiom” termini komponentlərinin mənası ilə heç bir əlaqəsi olmayan və tamamilə məcazi mənaya malik frazeoloji birləşmədir. “İdiom” termini əsasən Qərb alimləri tərəfindən istifadə olunsada bəzi ədəbiyyatlarda frazeoloji birləşmələrin bir növü kimi nəzərdən keçirilir.

N.Rayevskaya [44] görə idiomlar bir neçə məna ifadə edir. a) müəyyən insanlara, əraziyə aid dil, b) müəyyən dilə məxsus struktur, c) müəllifə məxsus ifadə forması.

O, həmçinin qeyd edir ki, dilin inkişafı ilə əlaqədar idiomların komponentləri də müxtəlif dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bir çox idiomlar qısaldıla bilər. Qısa formalar da uzun formalarla birlikdə işlənərək eyni məna

ifadə edir. Bu cür idiomlar daha çox atalar sözləri və məsəllərdən götürülmüşdür. Məsələn, ingilis dilin olan “*silver lining*” (*aray of hope*) idiomu “*every cloud has a silver lining*” atalar sözündən götürülmüşdür.

İdiomların dəqiq mənasını verməyə bir o qədər də ehtiyac yoxdur, çünki bu nitqin səlisliyinə xələl gətirmir. İdiomların mənasını iki cür müəyyən etmək olar; tam və ya nisbi sinonim qarşılıqla. Bəzən bir idiomu bir neçə sinonim qruplarla əvəz etmək olur. Məsələn, *to make somebody easy in mind = to get somebody's mind at rest*.

Qeyd etməliyik ki, nisbi sinonimlər isə ümumi mənanı müxtəlif dərəcələrdə və aspektlərdə əks etdirir. Məsələn, *to be in one's cup – to be dead drunk*.

Ullman da [40] “idiom” termininə özünəməxsus tərzdə yanaşır. Onun fikrincə, leksikologiyada leksik vahidlər iki kriteriyaya malik olmalıdır. 1) *leksik vahid bir söz olmalıdır*, 2) *leksik vahid semantik tərkib olmalıdır*.

Məsələn, “*to kick the bucket*” birləşməsinə götürək. Burada “*kick*” felini ayrıca götürmək olmaz, çünki o ayrılıqda ümumi mənaya uyğun gəlmir və xüsusi semantik tərkib əmələ gətirmir. Buna görə də onu leksik vahid hesab etmək olmaz.

İdiomlar passivlik, inversiya kimi xüsusiyyətlərdən uzaqdır. Bəzən xüsusi birləşmə əmələ gətirən idiomların daxilindəki elementlər morfoloji hadisələrə məruz qalır. Onlar cəmlənməni qəbul edir. Cəm şəkilçisi idiomun sonunda deyil, müvafiq gələn yerdə qoyulur. Məsələn, “*to have bees in bonnet*” birləşməsinə “*to have bee in bonnets*” kimi işlətmək düzgün olmazdı.

Geniş mənaya malik olan sözlər, məsələn, *to make*, *to take*, *to do*, *to give* kimi fellər frazeoloji birləşmələrin yaradılmasında daha məhsuldardır. Məsələn, *to make fun of*, *to make inquires*, *to make friends*, *to take a trip*, *to take an examination* və s. Bəzən frazeoloji birləşmələr sözlərlə sinonimlik təşkil edir. Məsələn, *to make inquiries = to inquire*, *to make haste = to hurry*, *to make a clean breast of = to confess*, *to get on one's nerves = to irritate*. Ənənəvi birləşmələr bəzən başqa ifadələrlə də sinonimlik edə bilir. Məsələn, *to make a report = to deliver a report*. Frazeoloji birləşmələrin mənası onun

komponentlərinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənadan da aydın ola bilər. Məsələn, *to play the first fiddle birləşməsi to be a leader in something* mənasını verir, *old salt birləşməsi experienced sailor* mənasını verir və s. Lakin yenə də bütöv bir frazeoloji birləşmənin mənası onun komponentlərinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənaların cəmi demək deyil, sadəcə bütöv mənə komponentlərinin mənasını əsaslanır.

Frazeoloji birləşmələr məcazilik əsasında yaranır – birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcazlaşmış olur. Məcazilik belə birləşmələri həm sərbəst, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz sabit birləşmələrdən fərqləndirir.

Frazeoloji birləşmələr, bunlara frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər və s. deyilir, tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcazlaşması, qaynayıb-qovuşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sərbəst birləşmələrdən və sabit birləşmələrin əvvəlki növlərindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazlaşma mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur, ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğət tərkibindən götürülüb cümləyə daxil edilir. Leksikləşmiş olduğundan cümlənin sadə bir üzvü kimi çıxış edir. Frazeoloji birləşmələrin tərəfləri məcazlaşma imkanlarına görə fərqlənir. Bəzi birləşmələrdə məcazilik güclü, bəzilərində isə zəif olur. Məcazilik zəif olduqda sərbəst birləşmə ilə frazeoloji birləşmələri fərqləndirmək çətin olur.

Frazeologizmlərin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhə onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir. İngilis dilinin həmçinin Azərbaycan dilinin frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir.

Hər bir dilin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcə də zəngindir ki, danışığ prosesində, frazeologizmlərin vasitəsilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmlərinin minillik tarixə malik olmasına dəlalət edir. Onlar müxtəlif

ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Təbii olaraq hər bir dilin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışığı dili, folklor və yazılı ədəbiyyatı olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə məcazilik, məna bütövlüyü sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə edilməmə, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq emosional boya və s. aiddir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bütün məcazi mənalı və ya başqa dilə hərfən tərcümə edilə bilməyən söz və ya sabit tərkib frazeologiyaya daxildir. Əgər məcazilik əsas götürülərsə, əlbəttə, bütün sözlərin məcazi mənası yoxdur, digər tərəfdən bütün məcazi mənalar sabit tərkib düzəlmir. Sözü məcəzi mənası müstəqim mənadan fərqli olaraq daha geniş, amma mücərrəd olur. Sözü ilkin, həqiqi mənası mətnsiz aydın, başa düşülən olsa da, onun əsl təbiəti, çoxmənalılığı, məcazi mənası cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü biruzə verir. Bütün məcazi mənalar sabit tərkib düzəltmək xüsusiyyətinə malik deyildir. Çünki sözlər müəyyən birləşmə dərəcəsinə malikdir və bu xüsusiyyət hər bir dilin öz semantik qanunları ilə bağlıdır.

Həmçinin mürəkkəb sözlər, atalar sözü və məsəllərin hamısı, tərkib hissələri müəyyən dərəcədə bir-birinə bağlı olub, bir məna verən birləşmələr frazeologiyanın tərkibinə daxil edilir. Halbuki frazeoloji vahidlərlə atalar sözü və məsəllər, digər sabit tərkiblər arasındakı sərhəddin müəyyənləşdirilməsinin frazeologiyanın həcmi, obyektini təyin etmək üçün əhəmiyyəti vardır. Çünki bunlar ayrı-ayrı sahələrin tədqiqat obyektidir. Düzdür, mürəkkəb sözləri də ifadələr kimi iki və daha çox sözü birliyindən meydana gəlmişdir. Hər ikisi dilin leksik vahidi sayılır. Hətta mürəkkəb sözlərin bir qismi məna idiomatiktir. Buna baxmayaraq, belə sözlər frazeologiyaya daxil ola bilmir. Çünki qrammatik quruluşca bir-birindən fərqlənir. Fəli idiomatik ifadələrin əksəriyyəti mürəkkəb sözlərlə yaxındır. Digər tərəfdən mürəkkəb sözlərin bir qismi tarixi inkişaf prosesində bu qrupa daxil olan ifadələrdən düzəlmişdir. Mürəkkəb sözlər ifadələrin meydana gəlməsinə kömək edir, digər nitq hissələri ilə birləşib yeni məna düzəldir, mənaları son uca qovuşub bir leksik vahidə çevrilir. İfadələrlə

mürəkkəb sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün xarici formalaşma əsas meyar ola bilər. Yəni mürəkkəb söz üçün qrammatik cəhətdən tam formalaşma, frazeoloji vahid üçün qrammatik cəhətdən ayrıca formalaşma əsas götürülür.

Atalar sözü və məsəllərin frazeologiyaya daxil edilməsi alimlər arasında mübahisəlidir. Bir qismi atalar sözü və məsəlləri frazeologiyaya daxil edir, bir qismi isə atalar sözü və məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil etmir. Məsələn, V.V.Vinoqradov L.A.Bulaxovski, B.A.Ların və bir sıra başqa alimlər həm atalar sözünü, həm də məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil etmişlər.

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllər hikmətini obrazlı şəkildə ifadə edir. Bunlarda ritm, məcazilik, yığcamlıq əsas əlamətdir və bəzən sözlər elə sıralanır ki, ahəngdarlıq yaranır, onun hissələri ilə həm qafiye olur.

Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi cəhətlər vardır. Atalar sözü və məsəllər frazeologiyanın sistemində xüsusi lay təşkil edib, bitmiş fikir bildirən cümlə şəkilli fiadələrdir. Atalar sözü və məsəllər mənalarına və strukturlarına görə predikativ xarakterlidir, cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmir, kommunikasiya vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Bunlar şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarındandır, xalq canlı danışq dilinin ən qədim nümunələrindən hesab olunur.

Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində atalar sözləri və məsəllərin tərkibi əsasən, daimidir, dəyişməzdir. Belə birləşmələrdə ümumiləşdirmə gücü böyük olur. Həyatın sınağından çıxmış yığcam struktura malik, bitkin fikir ifadə edən atalar sözləri dilin frazeologiyasının zənginləşməsi üçün bir mənbə kimi çıxış edir. Dilə hazır şəkildə gəlir, sərbəst nominativ mənalı leksik vahidlərin müxtəlif üsulla birləşməsindən yaranmış məcazi mənalı birləşmələrə çevrilir və semantik cəhətdən vəhdət yaradaraq leksik və sintaktik bütövlüyə malik olur.

Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi cəhət ondadır ki, hər ikisi sabit tərkibə və dəyişməz söz sırasına malik olmaqla əksər hissəsi məcazi mənadadır. Lakin atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında fərqlər də mövcuddur. Əsas fərq ondadır ki, atalar sözü bir müəahizəni, frazeoloji ifadə isə bir məfhumu, anlayışı ifadə edir. İfadələrdə komponentlər bir çox hallarda ilkin

mənalarını itirdikləri halda atalar sözü və məsəllərdə onlar məcazi mənalarda işlənsələr belə ilkin leksik mənalarını itirmir, bitkin fikir ifadə edir və əksəri cümlə şəklində işlənir. İfadələr isə cümlə üzvü olub, bir hadisəyə işarə edir. Atalar sözündə mənə geniş olduğuna görə sözlərin ekvivalenti ola bilmir, ancaq sinonim kimi işləyə bilər. Odur ki, atalar sözü və məsəllərin ifadələrə bir neçə cəhətdən uyğun olmasına baxmayaraq, onlara ayrı-ayrı mövqedən yanaşmaq lazımdır.

Atalar sözü və məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədildiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir. Lakin atalar sözü və məsəllər müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikir ifadə edir. Bunlar keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətində əldə etdikləri nəticələri yeni nəslə vermək üçün işlədilir.

Atalar sözləri ilə bağlı xüsusiyyətləri müəllif aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir. Təbii olaraq biz də həmin əlamətlərinə görə edilən fərqlənmələri qəbul edirik və əlbəttə ikinci fəsildə aparacağımız tədqiqatı da elə həmin əsasda aparmaq niyyətindəyik. Həmin xüsusiyyətləri nəzəri diqqətə çatdırsaq hesab edirik çox yerinə düşərdi.

1. Atalar sözləri, eləcə də məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işləndiklərindən az qala frazeoloji vahidlərə bənzəyirlər. Lakin frazeoloji vahidlərdən fərqlənərək, onlar cümlə quruluşlu olurlar. Cümlə quruluşlu atalar sözləri və məsəllər bitmiş bir fikri ifadə edir.

2. Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətdə əldə etdikləri nəticələri yeni nəslə vermək üçün işlədilir. Bəzən atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyasının tərkib hissəsinə daxil etməyin heç bir mənası yoxdur. Çünki atalar sözləri və məsəllərdə obrazlılıq daha güclüdür.

3. Azərbaycan dili atalar sözləri və məsəllərinin az bir qismi mənə quruluşca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə olmuşdur. Ona görə də dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində bunların rolu böyükdür. Atalar sözlərinə diqqət yetirək: *“El bir olsa zərbi kərən sındırar”*, *“Yüz ölç, bir biç”*, *“Dil yanılar, doğru deyər”*, *“Atan ilə atamı deyincə, özümlə özünü de”*, *“Alçaq dağa*

*qar yağmaz”, “Arifə bir işarə bəsdır”, “Axtaran tapar”, “Aşıq gördüyün çağırar”, “Ət yeyən quş dimdiyindən bilinər”* və s. [23, s.273].

Ümumiyyətlə, atalar sözləri elmə, vətənə, sənətə, əməyə, biliyə, ağıla, arzu və istəyə, uşaq və valideynlərə, dostluq və birliyə və s. aid olur.

Hər bir dildə atalar sözləri frazeologiyanın zənginləşməsində mənbə rolunu oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlərin bir qismi atalar sözlərindən aşağıdakı qaydalar əsasında formalaşmışdır fikrini müəllif irəli sürür [23].

Atalar sözlərinin bir hissəsinin atılması yolu ilə frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Məsələn, “*Üz vermə, astar istər*” əsasında “*üz vermək*”, “*Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar*” əsasında “*çörəyi dizinin üstündə olmaq*”, “*Tülki tülküliyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxarırlar*” əsasında “*dərisini boğazından çıxarmaq*”, “*Söz sözü gətirər, arşın bezi*” əsasında “*Söz sözü gətirər*”, “*Anlayanada can qurban, anlamayana da, dad yarımçıq əlindən*” əsasında “*dad yarımçıq əlindən*” və s.

Analoji olaraq belə bir prosesin ingilis dili atalar sözlərində də olmasını bir qədər əvvəl qeyd etmişdik.

Ümumi şəxsli sadə cümlə quruluşunda olan nəsihət, məsləhət məzmunlu atalar sözlərinin bir qismi dəyişikliyə uğrayaraq frazeoloji vahidə çevrilir. Məsələn, “*İsti aşə soyuq su qatmazlar*” əsasında “*İsti aşına soyuq su qatma*”, “*Ox atıb yayın gizlətməzlər*” əsasında “*Oxunu atıb yayını gizlətmək*” və s.

Bəzən tərsinə prosesdə ola bilər. Atalar sözlərinin bir qismi frazeoloji vahidləri zənginləşdirdiyi kimi, bəzi frazeoloji vahidlər də atalar sözlərini zənginləşdirir. Məsələn, “*Əmələ gəlmək*” frazeoloji vahidi əsasında “*Elm pul ilə yox, çalışmaqla əmələ gələr*” atalar sözü formalaşmışdır.

Başqa nümunələrdə göstərmək olar:

*Başa düşmək – Sakitliklə olan iş qışqırıqla başa gəlməz (Atalar sözü).*

*Can vermək – Hiyləylə iş görən möhnətlə can verər (Atalar sözü).*

*Başına gəlmək – Gülmə qonşuna, gələr başına (Atalar sözü).*

*Canı çıxmaq – Qaşıyıram qanım çıxır, Qaşımıram canım çıxır (Atalar sözü).*

*Əl tutmaq – Əl tutanın əlindən tutarlar, Əl tutmaq əldən qalıb və s.*



Təbii eyni halı biz ingilis dili atalar sözləri barədə də qeyd edə bilərik. A.V.Kunin də öz təsnifatında atalar sözlərini kommunikativ frazeoloji vahid adlandırır. Dediklərimizi “*birds of feather*” ifadəsinin “*Birds of feather, flock together*” atalar sözündən əmələ gəlməsi, həmçinin bəzi atalar sözlərinin frazeoloji vahidə çevrilməsini göstərə bilərik. Məsələn, *Don't pull all your eggs in one basket* atalar sözü *to pull one's eggs in one basket* və s.

Əlbəttə, növbəti fəsildə biz hər iki dilin materialı əsasında atalar sözlərinin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs edəcəyik.

## II FƏSİL

### İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BİTKİ ADLARI OLAN FRAZEOLÖZİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİKASI

#### *2.1. Fitonimlərin təsnifi. İngilis dilində olan fitonimlər və onların Azərbaycan dilində qarşılığı haqqında*

İlk növbədə onu qeyd etmək istərdik ki, dünya dillərinin hər birinin özünəməxsus leksik sistemində fitonimlər xüsusi bir lay (qat) təşkil edir və bu birinci növbədə həmin xalqın yaşadığı ərazi-məkanda coğrafi yerləşməsindən, millətin tarixi mədəniyyəti, məişəti və sairə haqqında da müəyyən informasiyanı özündə əks etdirir. Təbii olaraq həmin bitkilərin adlandırılması da fərqli sözlərlə ifadə oluna bilər.

Digər tərəfdən həmin bitki örtüyü müəyyən siniflərə bölünə bilər. Burada elə hallar vardır ki, dünya dillərində olduğu kimi bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində olan bitki adları ümumi şəkildə qruplara bölünür. Hesab edirik biz burada onların hansı qruplara bölünməsinə əvvəlcə hər iki dildə göstərilib, sonra həmin bitkiləri ifadə edən sözlərin strukturunu nəzərdən keçirib, yeri gəldikcə onların bir tərəfdən kontekst daxilində işlədilməsinə diqqət yetirəcəyik, ən başlıcası həmin bitkilərin frazeoloji birləşmələrdə işlədilməsinə də xüsusi diqqət ayıracağıq.

İngilisdilli nəzəri ədəbiyyatlarda, həmçinin lüğətlərdə həmin bitkiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar. Bunlardan ən birinci qrupa aid olanlar ümumi botanika (General Botany) adlandırırırlar. Ümumi botanika dedikdə ilk növbədə “*ağac*” - “*tree*” göz önündə canlanır. Ağac bir bitki adı olaraq ümumi anlayışdır, onun hansı hissələrdən ibarət olmasına diqqət yetirək. Hər bir ağacın özünəməxsus quruluşu olsa da onların torpaqda qalan hissəsi *bole-tree trunk*, *trunk*, *stem* - gövdə, *crown of tree* sadəcə *crown* - ağacın kəlləsi, *the crown of a tree* - lap yuxarı uç hissəsi isə *top of tree (tree top)* adlanır və Azərbaycan dilində ağacın lap uç hissəsi? digər hissəsi isə *lough (limb, branch)* – budaqlar nəzərdə

tutulur, lakin burda bir məqama diqqət yetirməliyik, *crown of tree (crown)* və *top of tree* müəyyən məqamda ağacın uc hissəsi adlansa da “*top*” - lap uca yeri, *crown* - kraunda olan budaqların uç hissəsi, *limb (branch)* isə budağın gövdədən ayrılan hissəsi adlandırılır. *Twig (branch)* - budağın uç hissəli – çubuq, yarpağı olmayan hissə *fole (tree trunk) (cross section)* - bütövlükdə ağacın gövdəsi həmin gövdəni mişarla kəsdikdə dairəvi formada olan həmin hissənin hər bir qatının öz adlandırması vardır. Lap üst qat *bank – qabıq* adlanır, qabığın altındakı qat ingilis dilində *phloem (bast sieve tissue, inner fibrous bark)* adlanır, *cambium*.

Bizim məqsədimiz heç də izahlı lüğətdə fitonimlərin necə adlandırılmasına aydınlıq gətirmək deyil, sadəcə bəzi nyuansları açıb göstərmək üçün bu qeydləri etmişik.

İngilis dilində xeyli fitonimlər vardır ki, frazeoloji vahidlərdə atalar sözündə işlədilib. Biz də onların bəzidərinin kontekst daxilində işlədilməsini tədqiq etmək istərdik. Bir qədər öncə vurğulamışdıq ki, atalar sözləri də frazeoloji vahidlər qrupuna aid edilir. Əvvəla bu məsələ bütün dilçilər tərəfindən tam müəyyənləşdirilməmişdir, çünki onların arasında sərhəd qoymaq bu günə qədər hələ də mübahisəlidir, buna görə də biz də burda həmin məsələni frazeoloji vahid çərçivəsində araşdıracağıq.

İngilis dilində olan *apple* sözünün (fitonim həm ağacın adı, həm də onun meyvəsinin adıdır) işləndiyi frazeoloji vahid və atalar sözlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, burada məcazlaşma mövcuddur, həmçinin mənə köçürməsi ilə vardır.

*An apple a day keeps the doctor away. - Gündə bir alma həb yada salma.*

Bu atalar sözünün semantikasi birbaşa insan həyatı ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində isə bu belə variantda işlədildir “Armudu soy ye, almanı say ye” bu o deməkdir ki, armudu qabıqlı yemək olmaz, bəllidir ki, armudun qabığında dəmir çoxdur və insan mədəsi armud qabığını həzm edə bilmədiyindən sonralar fəsadları çox olur, alma isə çox yeyiləndə insanın qanını duruldur, qanın durulmağı da insan orqanizminin zəifləməsinə səbəb olur. Məsələn, *the apple of one's eye* - gözün işığı, gözün nuru

*“Dick”, said the dwarf, thrushing his head in at the door, my pet, my pupil the apple of my eye, hey, hey (Ch.Dickens).*

*Dik – başını qapıdan içəri soxan cırtdan qışqırlı, mənim sevimlim, əzizim, gözümün işığı, gözümün nuru.*

Niyə məhz “alma” – “apple” ilə bu frazeoloji vahid formalaşmış, çünki insanın orqanizmində “göz alması” adlanan bədən üzvü (gözdə) vardır ki, onun vasitəsilə insan görə bilir, çünki gözsüz insan ətrafı seyr edib dərk edə bilməz gözü ilə gördükdən sonra nəyi görübsə onu dərk edir.

*George was the apple of his father’s eye (W.S.Maugham).*

*Corc atasının sevimlisi idi, atası Corcu çox sevirdi.*

Görünən odur ki, burada artıq mənə köçürülməsi baş verir.

*The two-party system is the apple of capitalists’ eye, so far as a maintaining their political control of the workers is concerned.*

*İki partiyalı sistem kapitalistlər üçün olduqca dəyərli bir şeydir ki, fəhlələr üzərində nəzarət onunla həyata keçirirlər.*

Bu kontekstdə isə tamamilə başqa bir semantik çalarlıq ifadə edən frazeoloji vahid tamamilə insan orqanizmi ilə heç bir əlaqəsi olmayan məfhumu ifadə edib, lakin lap dərin qatda “əhəmiyyətli”, “vacib” kimi məfhumları ifadə etdiyindən insan orqanizmi ilə əlaqələndirilir.

*the apple of Sodom - gözəldir, lakin kiflənməmiş, çürük bardır.*

*Of himself, Assolini said whimsically: I have eaten the apple of Sodom, my friend, but I can still remember the taste of good fruit and of some noble wine (M.West. Daughter of Science, ch.III).*

*Assolini özü haqqında müəmmalı dedi: -Mən Sodom almasını dişlədim, görünüşünə görə şirin idi, lakin dadı acı idi. Hər halda mən peşiman deyiləm. Mən hələ də dadlı bəhrələrin və çaxırın dadını unutmamışam.*

Başqa bir atalar sözü isə *the rotten apple injures its neighbours* - şərti tərcümə etsək *bir çürümüş alma qalanlarını xarab edir* – Azərbaycan dilində həmin anlamı bir qotur dona bütün naxırı biabır edir kimi verilir, lakin burada

məna köçürülərkən başqa halda – insanlara da aid edilir, məsələn, bir qrupda, bir müəssisədə bir nəfər hamının adına xələl gətirir.

*As the tree falls, so shall it lie* - Azərbaycan dilində həmin atalar sözü *ağac öz səmtinə yıxılar* – burada məna köçürülərkən təxminən insana aid edilir, hər bir insan çətinə düşərkən öz yaxınlarına müraciət edir, öz yaxınları ona həyan olurlar.

*As the tree, so the fruit* - *Armut ağacından uzağa düşməz*, bu atalar sözü də əvvəlki atalar sözünə yaxın semantik çalarlıqlıdır.

*Shake the tree when the fruit is rip.* - *Meyvə yetişəndə ağacı silkələr.*

*Hər işi vaxtında görmək lazımdır, nəinki vaxtından əvvəl.*

*The tree is known by its fruit.* - *kalka etsək ağac meyvəsindən bəllidir*, ancaq Azərbaycan dilində *ət yeyən quş dimdiyindən, bəllidir* deyilir, yəni hər bir insan əməli ilə öyünür, görünür.

*That's all punk, said Mulligan. You're barking up the wrong tree. I didn't kill the fellow* (D.L.Sayers).

*Bunlar hamısı cəfəngiyyatdır*, - *Mulliqaan dedi, Siz tədqiqatı səhv istiqamətdə aparırsınız. Mən yoldaşımı öldürməmişəm.*

*In making this remark you're banking up the wrong tree.* - *Sizin iradlarınız düzgün ünvana deyil.*

Hər iki situasiyada *“bark up the wrong tree”* tamamilə metaforlaşıb və məna köçürülüb, *“təhqiqat hara, ağac haora, hürmək hara”* ona görə bir qədər öncə qeyd etmişdik ki, atalar sözlərində, frazeoloji vahidlərdə bəzən komponentlər metaforlaşır və məna köçürülür.

*The new manager does not seem the kind of person who will pull up many trees.*

*Təzə menecer dağları çevirə biləcək adam təəssüratı yaratmır.*

*Wilson was up strict moralist. He was not too nice in his scruples. He recognized that this was a world where dishonesty was often successful. It was doubtful if the righteous man usually had the change to “flourish like the green bay tree.*

*Uilson o qədər ciddi deyildi, həm mənəvi cəhətdən, həm də xırdaçı deyildi. Müasir dünyada vicdanı olmayan adamlarla razılaşırdı, çox az uğur qazanırdı, normal adamların yaşaması şansı az olardı.*

*Monopoly also flourished like a bay tree in these years.*

*Bu illərdə monopoliyanın çiçəklənməsi ilə məhşurlaşdı.*

Bu kontekstlərdə “*flourish like a bay tree*” - surətlə məhşur olma, çiçəklənmə, inkişaf etmə anlamlarını ifadə etmişdir, mənə köçürülmüşdür.

*You cannot judge of a tree by its bark.*

*Xarici görünüşə görə nəyisə dəyərləndirmək olmaz, ilk təəssürat aldadıcı olar.*

*I had her in my power-up a tree, as the American say (W.Thackeray).*

*O mənim təsirim altında idi – amerikalılar dediyi kimi mən onu çıxılmaz vəziyyətə saldım (sıxdım).*

*And we are really up a gum tree to find a way out (Th.Dreiser).*

*Və biz olduqca çətin şəraitdəyik, yaranmış vəziyyətdən çıxmağa çalışırıq.*

*The old business. No salaries for a few weeks, then one morning... the fellow that's running it isn't there, and they're all up a gum tree (Priestley).*

*Köhnə haqq hesabdır (işdir). Bir neçə həftə şikayətin əvəzini ödəmirlər. Bir gözəl şəhər... administrasiya (rəhbərlik) yoxa çıxır, aktyorlar qalır pis vəziyyətdə.*

Bu kontekstlərdə işlədilmiş “*up a gum tree*” çətin vəziyyətdə qalmaq anlamını ifadə etmişdir.

*Lit up like a Christmas tree (like a church, a store window, a white way, Broadway or Main Street) - alkoqoldan sərxoş olmaq.*

*Her and couple of other skits bought a whole case of whisky and went on a tear... they all got liy up like a white way.*

*Hər qardaş o, və daha bir neçə qadın yeşiklə bir viski aldılar və şənlik təşkil etdilər. Hamısı sərxoş oldu.*

Burada artıq “*tree*” sözünün əvəzinə “*way*” işlədilib, lakin bütövlükdə həmin frazeoloji vahidin komponentləri hamısı metaforlaşıb və məna köçürülüb və köçürülmənin nüvəsində isə “*Christmas*” sözü durur.

*Be not as green as one is cabbage-looking - elə axmaq görünməmək*

*I ain't the sort to be taken in by his goff. I may look a fool... but I'm not as green as I'm cabbage-looking.*

*Onun boş-boş danışması mənə təsir etmir. Mən elələlərdən deyiləm!*

*Ola bilsin mən axmağa oxşayıram, ancaq mən təsəvvür olunan kimi axmaq da deyiləm.*

Tərcümədən göründüyü kimi orda işlədilmiş “*cabbage-looking*” birləşməsi axmaq kimi verilib, yəni əslində semantik komponentinə görə metaforlaşma gedib və məna köçürülüb, heç də təsadüfi deyil ki, bir qədər ağıl kəsməyən adama kələm baş deyilir, ona görə ki, kələmin təbəqələri arasında məsələlər olduğu üçün onun heç də davamlı, möhkəm olmasına etibar olunmur, buna görə də burada məna köçürülməsi baş verib.

İngilis dilində “*cucumber*” fitonimmi ilə də frazeoloji birləşmə vardır. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, ilk əvvəllər *as cool as cucumber* ifadəsi yaranmış və Azərbaycan dilində onun qarşılığı sakit, hirsənməyən, müəyyən mənada biganə, hər şeyə reaksiya verməyən adam haqqında işlədilib, *as cold as cucumber – young maids were as cold as cucumbers*, sonralar *I... cool as a cucumber could see The rest of womankind* formasında işlədilib və daha sonra orijinal ədəbiyyatda isə aşağıdakı kimi işlədilib.

*John. ...I wouldn't for a moment suggest that there'll be anything between you, but it is inevitable that ordinary persons should think there was.*

*Constance (as cool as a cucumber). I've always thought that ordinary persons had more sense than the clever ones are ready to credit them with (W.S.Maughan).*

*Con. ...(soyuqqanlıqla) Mən sizin aranızda nəyinsə olması fikrindən çox uzağam, ancaq meşşan adamlar (sakinlər) düşünə bilərlər.*

*Konstans (tamam soyuqqanlı halda) Mən həmişə düşünürəm ki, sakinlər də bir çox hallarda daha sağlam düşüncə vardır, nəinki ağıllı adamlarda.*

*This morning they were all back on their jobs, the Chinese cook and all. There they were, as cool as cucumbers: you would have thought they owned the place (W.S.Maugham).*

*Bu gün səhər onlar hamısı öz yerlərində idilər – çinli aşpaz və başqaları. Bütünlükdə belə heç vaxt olmamışdı. Düşünmək olardı ki, onlar öz evlərindəki kimi özlərini hiss edirlər.*

*...I saw the monster's head weren't you terribly thrilled? Not a bit I was as cool as a cucumber.*

*...Mən nəhəng divin başını gördüm. -Siz yaqin dəhşətli dərəcədə qorxdunuz (narahat oldunuz)? -Qətiyyə, heç gözlərimi də qırpmadım (Soyuqqanlı qarşıladım).*

Hər üç kontekstdə “*as cool as cucumber*” işlədilsə də hər bir kontekst və situasiyadan asılı olaraq eyni ifadə soyuqqanlı, biganə, heç nə olmamış kimi, soyuqqanlılığa xəttər yetirmədən və sair anlamları ifadə etmmişdir. Burada məhz niyə “*cucumber*” fitonimi işlədilim, həmin tənəfər bitkisi həmişə yaşıl rəngdə olanda istifadə olunur, başqalarının rəngi dəyişir və yetişir. İnsanlar tərəfindən istifadə olunur, lakin vurğuladığımız kimi bu ancaq yaşıl rəngdə istifadə olur, digər məqam ondan ibarətdir ki, rənglər içərisində yaşıl rəng ən sakit rəng hesab olunur, məhz bu keyfiyyətə görə həmin ifadə yaradılıb.

*Every oak has been an acorn (great or tall oaks from little acorns grow).*

*Hər palıd nə zamansa kiçik qoolmuşdur – Hər bir böyük şey xırddan böyüyür, törəyir və s.*

*Many great men were once poor, unimportant boys. Great oaks from little acorns grow.*

*Bir çox dahi adamların həyatı kasıblıqdan və tanınmazlıqdan başlayıb. Təsadüfən deyilməyib ki, hər bir palıd ağacı nə zamansa balaca qoza olub.*

*Oaks may fall, when needs stand the storm.*



*Palıd ağacı tufandaaşap, qamış qalar, Azərbaycan dilində isə belə bir variantda vardır: Hər şey incəlikdən qırılar, insan isə qalınlığından.*

*My bell rang again. Had they come back to make my flat battle-ground for another idiot scene? It was so good sporting the oak with the lights in my windows. I opened the door extreme reluctance (R.Aldington).*

*Yenidən zəng çalındı. Yəni onlar geri döndülər ki, yenidən mübahisə yaratsınlar idiot səhnəsi düzəltsinlər və bu mənzilə dava meydanına çevirsinlər. Pəncərə açıq olanda qapını örtmək lazım deyil, Həvəs olmadan mən qapını açdım (xoşagəlməyən adamlar üçün qapının bağlı saxlanması).*

*oats-oat - Azərbaycan dilində yulaf.*

*be off one's oats - iştahını itirmək kefsizləmək*

*He... haunted the house, danced with her half the night, and so on till naturally the poor kid, who's quite off her oats about him, took it far granted that it was only a question of time before he suggested that they should feed for life out of the same crib.*

*O tez-tez ona (qıza) baş çəkərdi gecə yarısındanək rəqs edərdilər və onunla yekunlaşırdı ki, zavallı qızın iştahası küsərdi. O (qız) əmin idi ki, o onu yanına çağıracaq və bu məsələ artıq zaman məsələsi idi.*

*feel one's oats - şən olmaq, özünü güclü hiss etmək*

*"Gosh, I'll be great to get into harness again" he said I'm feeling my oats already (W.S.Maughan).*

*Lənət şeytana, yenidən işə başlamaq olduqca zor olacaq! – Qrey dedi. Birbaşa əlim geyişir.*

*Finnegan. Well, what's biting you now? You ought to be prancing round feeling your oats.*

*Sizi incidən nədir ki? Finneqan dedi. Sən nəsə de və şənlən.*

*This Novak... and the people behind Novak, were feeling their oats and talking big.*

*Bu Novakdır...onun arxasında dayanan adamlar, güclərini hiss edirlər və lovğalanırlar.*

*As labor's political weight grows, as the workers begin to feel their oats politically the pressure will grow upon labor leadership to more clearly enunciate its program for the nation.*

*Fəhlə sinfinin siyasi çəkisi (gücü) çoxaldıqca, onlar özlərinin siyasi rolunu başa düşəcək və rəhbərliyə təzyiqi çoxaldacaq və bununla da ölkənin proqramının hazırlanmasında aydınlıq olacaq.*

*An old tree transposed shall fynde small auauntage (1670).*

*Remove the old tree, and it will wither to death (1721) (Scottish )*

*Remove and old tree and it will wither. Spoken by a Man who is loth to leave a Place in his advance's years in which he has long lived (1831).*

*I'm near three-score you ought to knows. You can't transport so old tree (1906).*

*You've cleaved to your own parts pretty middlin close.*

*Can't shift an old tree thout it dyin [42, s.274].*

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz atalar sözündə “tree” komponenti işlədilib və həmin atalar sözləri və ya başqa sözlə frazeoloji vahid müxtəlif zaman kəsiyində fərqli kontekstlərdə və fərqli variantda işlədilib və onu dogma dilimizə tərcümə etdikdə asanlıqla koqnisiya vasitəsilə anlamaq olur ki, əslində burada məna köçürülməsi baş vermişdir. Birbaşa məna o deməkdir ki, ağacı yəni bir qədər uzun ömürlü (böyük) ağacı başqa yerə köçürmək olmaz, onun köçürülməsi onun məhvi deməkdir. Hətta bəzən ağacların dibinə kənardan gətirib bir qədər torpaq tökəndə quruyur. Həmin nümunənin birində xüsusi vurğulanır ki,

*Who is loth to leave a place in his advances years in which he has long lived, if you remove an old tree and it wither (1831).*

*Görünən odur ki, uzun müddət bir məkanda yaşayan adam başqa yerə (ahıl vaxtında) köçürüləndə tez dünyasını dəyişir.*

*...she was embarrassed every time. Alva answered the gallery's "Goodwork, beautiful" with a merry. "Go climb a tree" (alva varied it by "golay an egg" or "go jum in the lake).*

*Onu həyəcanlandıran qalerkadan eşidən qışqırıq idi. “Başımızdan əkilin! Alva isə şənşinliklə gülümsəyərək uzaq durun, beş-altı ağac uzaq olsun! Bəzən isə müxtəliflik üçün “qışqırdı, cəhənnəm olsun”.*

*Her and couple of other skits bouhgt a whole case of whisky and went on a tear... they all got lit up like a Christmas tree.*

*Bəli qardaş o və bir neçə şən xanım daha bir neçə qutu viski aldılar və əsil şadyanılıq etdilər, lap Kristmas bayramında yolka ağacığının ətrafında olduğu kimi.*

*Some day your punks will learn that good (ideas) jobs don't grow on trees.*

*Siz nə zamansa, ay südəməklər başa düşəcəksiniz ki, yaxşı iş (idea) küçələrə tökülməyib. Heç də ağacın başında əmələ gəlmir, yəni zəhmət çəkmək lazım gəlir.*

*He was offered a position in India, in the service of John Company, under whose flag, as we know, the pagoda tree was worth shaking.*

*Ona Hindistanda Conun xidmət kompaniyasında, onun bayrağı altında işləmək təklif olundu, biz bilirik ki, o kompaniyada daha tez varlanmaq olardı.*

*Many of them are still practically in the tribal stat. They are not yet eaten of the tree of the knowledge of good and evil.*

*Bu insanların çoxu hələdə qəbilə quruluşunda olduğu kimi yaşayırlar... Onlar hələ də həyat ağacından anlamanı başa düşməyəcəklər (xeyir nədir, şər nədir bilmirlər).*

*You cannot judge of a tree by its bark. - Zahiri görünüş bir çox hallarda aldadıcı olur. Sadəcə kalka etsək o deməkdir ki, ağacı meyvəsinə görə tanımaq olmaz. İnsan haqqında isə deyirlər Yoldaşlıq etməmişəm.*

*From their cruel jaws to their bushy tails they were as like as peas in their likeness to timber-wolves (J.London).*

*Bu itlər iri çənələri və çoxlu tüklü quyruqları ilə sanki ayıya bənzəyirdi (sanki bir cüt noxud kimi eyni idilər), Azərbaycan dilində sanki, bir cüt alma idilər və adamın bənzəməsini elə ifadə edirlər.*

*Holland. But look here, I remember seling the Archduke described as a very handsome man.*

*Jack Straw. Spare my blushes, dear friend. We are as like as two peas* (W.S.Maugham).

*Holland. Məni eşidin, mən oxumuşam ki, bu hersoq gözəl kişidir.*

*Cek Strou. Məni qızartma əziz dostum. Biz hersoqla sanki iki damcı su kimi bir-birimizə oxşayırıq.*

*You father was as like as you are now as twa (=two) peas in a pod* (A.I.Cronin).

*Atan səninlə sanki eynidir.*

*Azərbaycan dilində bir qədər kobud olsa da deyilir “elə bil lap burnundan fırt eləyib düşüb”.*

*...both sisters were fair as lillies* (Ch.Bronte).

*Hər bacı olduqca gözəl idi, zanbaq kimi.*

*He liked Lucy Moore, in his own way, “She’s fresh as a daisy” he often thought, and a regular smarter* (A.I.Cronin).

*Cənab Lenkosun xoşuna Lyus Mur gəlirdi. O tez-tez onun haqqında düşünürdü: çiçək kimi təzə-tər və eleqant.*

*Poges. ...we’ve been for a run over the fields, lovely: feel as fresh as a daisy after it.*

*Poqus... tarlada gəzmək çox gözəl idi. Mən özümü həm cavanlaşmış, həm təzələnmiş kimi hiss edirəm.*

*When I’ve had a good sleep, I’ll be as fresh a daisy* (Prichard).

*Mən yaxşı yatandan sonra yorğunluğum tam çıxır.*

*The man’s vitality is amazing. Just when you think he’s done himself in, he surprised you by bounding up and beginning all over again as fresh as a daisy.*

*İnsanın həyat eşqi, qüvvəti valehedicidir. Fikirləşirsənki, o özünü məhv edib, birdə görürsən heç nə olmamış kimi ayağa durur daha nələr isə yaradır, yəni işlərə başlayır və s.*

Gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin hər birində işlədilmiş “*as fresh as daisy*” frazeoloji vahidi (atalar sözü) kontekstdən asılı olaraq, gümrah olmaq, təzələnmək, zanbaq kimi olmaq göz oxşayan olmaq və s. anlamları ifadə etmişdir

və bütün hallarda orada mənə köçürülmüşdür və ən azı bir semantik komponent uyğun gəldiyinə görə müxtəlif variantlarda ana dilimizə çevrilmişdir.

*blush like a rose - lələ kimi qızarmaq*

*When she heard that he felt in love with her, she blushed like a rose.*

*bring back the roses to her cheeks - ənnik (allıq) kirşanı sifətə qaytarmaq.*

*...if some real disaster hits us... we would have to soldier on, pretending that everything in the column was coming up roses.*

*...Əgər hər şey indiki bədbəxtliyə gəlib çatarsa, onda daha çox həmrəylik ifadə etməli (məhkəmlənməli) və özünü elə göstərmək lazımdır ki, heç bu vəziyyətdən yaxşısı yoxdur.*

*We had four days in which to make merry and gather the roses after that, who knows? (W.S. Maugham)*

*Bizim ixtiyarımızda dörd gün var idi. Biz şənlənə bilərdik, çiçəklər dəyə bilərdik. Bəs sonra nə olacaqdı, kimsə bilmirdi.*

Burada gül-çiçək dərmək ilk baxışdan sanki, birbaşa lüğəvi mənada işlədilib, lakin “sonra kim bilir nə olacaq?” ifadə olunmaqla birbaşa mənanın köçürülməsinə işarədir, çünki, gül-çiçək dərməklə bütün vaxtı olmaq olmaz, həmçinin “bizim ixtiyarımızda məhdudlaşmış” zaman anlayışı da məhz orada daha dərin semantikadan getdiyini anlamaq o qədər çətin deyildir.

*have roses in one's cheeks - ənnik-kirşan (allıq) bütün sifətini tutub, yəni elə bil onun heç bir qayğısı yoxdur şad-xürrəm yaşayır. El arasında deyildiyi kimi “heç elə bil yanından külək keçməyib, sazaq, şaxta görməyib”.*

*The child's losing all her roses. She needs a change from town air. We'd better send her to the country for a time (DEI).*

*Qız çox arıxlamışdı və rəngi solmuşdu. Şəhər havası ona ziyan edirdi (ona yaramırdı, düşmürdü). O müəyyən müddətə kəndə göndərmək lazımdır.*

*Sometimes he's had to me. Oh, I can tell you, she urged, it's not all roses.*

*Bəzən o mənə yaxşı münasibət bəsləmir. Sənə deyirəm, Devisi inandırır – onunla heç də həmişə asan və rəvan ötürmək olmur.*

*a rose between two thorns - iki kişi arasında oturmuş gözəl qadın.* Burada təbii olaraq gülün-çiçəyin incəlik, zəriflik komponenti qabarıq şəkildə özünü göstərir, kişilər isə əksinə kobud incəlikdən uzaq olma komponentinə görə mənə köçürülüb.

*That girl was an exceptional case. Clever, kind and beautiful – a rose without a thorn.*

*Bu qeyri-adi bir qız idi. Ağillı, mərhəmətli və gözəl – nə demək tam tam mükəmməl bir qız.*

Bu kontekstdə işlədilmiş “*a rose without a thorn*” yəni heç kimlə işi olmayan, hər kəsə hörmətlə yanaşan, həm özü gözəl, həm də xasiyyəti gözəl bir insan övladı, baxmayaraq başqa bir atalar sözü frazeoloji vahiddə “tikansız gül olmaz” ifadə olunub, lakin burda mənə köçürülərkən qızın gülə bənzədilməsi, mükəmməl gözəl olmasını məhz mənə köçürməsi ilə ifadə edirlər.

*Do what you like under the rose, but don't give a sign of what you're about...* (Ch.Dickens)

*Sizə lazım olan nə iş varsa edin, ancaq özünüzü ələ verməyin.*

*Why you are to understand... I speak among friends and under the rose* (W.Scott).

*Nəzərə alın ki, ...mən dostlar arasındayam və gizlicə sizə deyirəm.*

*He was too cautious and too shy to explore that side of Paris supposed by Forsytes to constitute its attraction under the rose* (Galsworthy).

*O həddindən artıq ehtiyatlı və utancaq olduğundan Parisin o tərəflərini nəzərdən keçirə bilmirdi və Forsaytlar güman edirdilər ki, bu onun gizli cəzb etməsi və yaxud tələsi idi.*

*It ended by my suggesting that they both come down to dinner with me some evening – a suggestion which they well comed with enthusiasm but explained that it would have to be done under the rose. Their father was old fashioned that he would not allow them to take up with any one so swiftly* (Th.Dreiser).

*Məsələ onunla bitdi ki, mən onların hər ikisinə təklif etdim ki, necə olsa birlikdə şam yeməyi yeyək. Onlar bunu şadlıqla qəbul etdilər və bəyan etdilər ki,*

*bunu gizli etmək lazımdır, çünki onların ataları köhnə xarakterli kişilərdən olduğu üçün o bunların belə tez tanışlıq etməsinə icazə verməz.*

Nümunə gətirdiyimiz, müxtəlif yazıçıların əsərlərindən olan kontekstlərdə “*under the rose*” frazeoloji vahidi işlədilib və onun leksik mənası (ilkin lüğəvi mənası) “gül” altında olmasına baxmayaraq məna köçürülməsi baş vermişdir. Bu ifadənin etimologiyasına nəzər yetirdikdə müşahidə etdik ki, qədim Romada “*roza*” - “*gül*” susmağın simvolu hesab olunub və sonradan sivilizasiya inkişaf etdikcə həmin susmaq müəyyən dərəcədə öz semantik çalarlığını dəyişərək müasir semantik çalarlığını “*nəyisə gizli etmək*”, “*heç kim bilməsin*” və s. kimi anlamları ifadə edib. Azərbaycan dilində belə halda bir deyim var “*nə dil bilsin, nə dodaq*” və yaxud “*bir daş altda bir daş üstə*” və bunlar da hansı hərəkəti heç kim bilməsin semantik çalarlığındadır.

*Those two crumpled rose leaves, Fleur's caprice and Monsieur Profond's snout would level away if he lay on them industriously* (Galsworthy. *To let*. p.11, ch.II).

*Aydın səmada bu iki kölgə – onun qızının kaprizi musyo Profonun fizionomiyasını külək tezliklə aparacaq, lazımdır ki, ancaq çalışıb onlar haqqında düşünməyəsən.*

*Between the two bronze busts she had placed a bowl of lilies of the valley* (Galsworthy).

*Eşxil və Dantenin tunc büstləri arasında inciçiçəyi ilə dolu güldən qoydu.*

Görünən odur ki, bu kontekstdə işlədilmiş fitonim birbaşa mənasında işlədilsə də məna köçürməsi də vardır.

İngilis dilində bəzi atalar sözləri vardır ki, onların Azərbaycan dilindəki qarşılığı fitonimlə ifadə olunur.

*One swallow does not make a summer.* Azərbaycan dilində *bir güc ilə bahar olmaz, bir çiçəklə yaz açılmaz.*

*No pleasure without pain.* Azərbaycan dilində bir variantı “*Gül tikansız olmaz*”.

*No longer pipe, no longer dance.* Azərbaycan dilində *bağda ərik var idi, salam-məlik var idi, bağdan ərik qurtardı salam məlik qurtardı.* Bu ifadə Azərbaycan dilində o halda işlədilir ki, başqası ilə dostluq yoldaşlıq edən adam məqsədinə çatdıqdan sonra həmin adamla əlaqəni kəsir, yəni kiminləsə münasibəti məqsədli şəkildə qurur.

## **2.2. Fitonimlərin frazeoloji birləşmələrdə işlədilməsi**

İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada olan sözlərdən frazeoloji vahidlərdə atalar sözlərində istifadə edilməsin. Bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz sahə bitki adlarıdır. Bitki adları müxtəlif dillərdə fərqli yanaşma ilə təsnif olunur. İlk növbədə biz həmin təsnifata diqqət yetirək. İngilis dilində olan lüğətlərdən birində “The Oxford – Duden Pictorial English Dictionary” həmin təsnifata diqqət yetirərkən görürük ki, həmin bitkilər aşağıdakı kimi qruplara bölünür: ümumi botanika, *deciduous trees* - yarpaqlayan, yarpağının tökən ağaclar, *conifers* və yaxud *coniferous* - iynə yarpaqlı ağaclar (bu ağaclar heç zaman yarpağını tökmür), *Ornamental shrubs and trees* - Bəzək bitkiləri və ağacları (onlar da iki qrupa bölünür) digər qrup bitkilərə vəhşi güllər qrupu aiddir. Meşə bitkiləri, suda bitən bitkilər, zəhərli bitkilər, tibb sahəsində istifadə edilən bitkilər, *Edible Fungi* - yeyilən bitkilər, tropik bitkilər, Cənub bitkiləri, Aralıq dənizi zonasında bitən bitkilər qrupu qeyd olunmuşdur.

Eyni zamanda həmin bitkilərin özləri də müxtəlif qruplara bölünür, onların içərisində meyvələr, ədviyyat bitkiləri, müalicə əhəmiyyətli bitkilər və sairə qruplara bölmək olar. Biz bu fəsildə heç də həmin bitkilərin təsnifatı ilə deyil onlarla düzəldilən frazeoloji birləşmələr və onların kontekst daxilində işlədilməsini tədqiqata cəlb etmək istərdik. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdik ki, onların frazeoloji birləşmə və yaxud atalar sözləri daxilində işlədilərkən bir çox hallarda mənanın köçürülməsi baş verir və bizim üçün də belə halların üzə çıxarılması olduqca vacibdir.

Azərbaycan dilində olan *armud* – ağacı və meyvəsi ilə bağlı olan frazeoloji birləşmə-atalar sözlərinin şərhinə diqqət yetirək.



*Armud ağacından uzaq düşməz. – All in good time.*

*Armud vaxtında dəyər, xəstənin könü tələsər.* Burada məna köçürülür – yəni tələsmək lazım deyil, hər bir işin vaxtı var. Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər – burada da məna köçürülüb, belə ki, birdə görürsən biri gözlənilmədən, əziyyət çəkmədən, hər şeyə nail olur, hər şeyin yaxşısını əldə edir və eyni zamanda təxminən kim qazana kimi yeyə anlamında istifadə olunur.

*Armudun sapı var üzümün çöpü* – bu ona görə deyilib ki, armudda dəmir çox olur və ikinci bir atalar sözü vardır – *Armudu soy ye, almanı say ye, armudun qabığı insan mədəsi zəhm eləmir, üzümün dənəsini, almanı çox yeyəndə qanı duruldu.*

*Arpa əkdin darı çıxdı* – o deməkdir ki, əziyyətim hədəf getdi, nə etmişəmsə, bihudəlik olubdu, necə olsa bilər arpa əkəsən darı çıxsa toxum birdən-birə dəyişməz məna köçürülüb, övlad üçün hər şeyi edirsən bivec çıxır, eləcə də çoxlu əziyyət çəkib nəticə görmək istəyirsən, əvəzində heç nə alınmır.

*Arpa onun yoxdursa, dadlı dilin də yoxdur?! Bu atalar sözündən sonra həm sual işarəsi, həm də nida işarəsinin işlənməsi fərqli semantikadan xəbər verir. Sual işarəsi ilə işlədilərkən o məqsəd vardır ki, əgər birinə kömək edə bilmirsənsə, maddi yardım edə bilmirsənsə, heç olmasa şirin dilin olsun ehtiyacı olan adamı incitmə, nida işarəsi ilə işlədilərkən o deməkdir ki, əgər sən xeyirxahlığın ən azı arpa onun vardırsa dilin də olacaq, qonaq qəbul edə biləcəksən, yəni insan mərhəmətli, qonaqpərvər olmalıdır.*

*Arpanı töküblər itin qabağına, sümüyü atıblar atın qabağına* – o deməkdir ki, hər bir işdə uyğun gələnini etmək lazımdır it arpa yeməz, at sümük, burada ulu Şəhriyarın bir-iki misrası yada düşür.

*Bizdən qabaqdadır Avropalılar,*

*İşi iş bilənə tapşırır onlar.*

*Volteri Didronu xəyala gətir,*

*Onlar Fransanın əzəmətidir.*

*Ona bir kaman ver, de bir hava çal*

*Bəlkə də kim bilir, alar, çalardı.*

*Fəqət bəşəriyyət onsuz qalardı.*

*Arpanın dəni qızıldır, samanı – gümüş – təbii olaraq dən ona görə qızıldır ki, yaşam üçün istifadə olunur, saman isə ən yaxşı halda heyvan üçün lazım olur, digər tərəfdən arpanı qızıl pulla satmaq olar, samanı yox, başqa bir deyim də var belinə saman çöpündən dirək.*

*Almanı at göyə, yerə gəlinə, ya nəşib!* o deməkdir ki, insan həyatı qaşla-göz arasındadır deyiblər, göydən yerə enincə almanı atan dünyasını dəyişə bilər, zəlzələ tufan ola bilər alma atana qayıdıb çatmaz.

*Alça mənim, gilə mənim, tut mənim, gavalıda da gözüm var* o deməkdir ki, həmin adam acgözdür istəyir hər şey onun olsun, Molla Nəsrəddində də belə bir kəlam var, aşı molların, başı molların, altıdan da beşi molların, yerdə qaldı bir dənə, onunla da var işi molların.

*Bir qoz üçün daş atmazlar* – yəni xırda-xuruş işlə məşğul olma, bir qozu təbii olaraq salmaq çətin olar.

*Qız ağacı, qoz ağacı sındırarsan yol əlacı* – qoz ağacı kövrək tez sınar, qız da olduqca zərif məxluqdur.

Qoz ağacının yayılmasına qarğalar səbəb olur, çünki qarğa qozu dimdiyində aparanda onun ağzından düşür və düşdüyü yerdə bitir.

*Qoz var sındırarsən – səs verər, Qız var dindirərsən – səs verər* o deməkdir ki, qozu sındıranda müəyyən səs verir, qızlar da var ki, dindirərsən səs-küy salar.

*Ərik ağacından saz olmaz, gəl zurnadan soruş.* Bu ona görə deyilmişdir ki, onun gövdəsi tez çatlayır və səs verərkən havanı düz ifadə edə bilməz, yəni bu o deməkdir ki. hər kimsə öz bacarığına görə işə girişməlidir.

*Ərik bağı yoxdur ki, biləsən bildirçin necə quşdur.* Bu atalar sözü ona görə formalaşmış ki, ərik ağacı yazda ilk çiçəkləyən bitkilərdəndir və meyvəsi də tez yetişir, bildirçin də həmin dövrdə çox fəallıq edir xüsusilə yaz aylarında, hətta Azərbaycan dilində “*Bildirçinin bəyliyi darı sovuşdur*”. Darı da tez yetişən bitkidir və həmin müddətdə vurğuladığımız kimi fəallıq göstərir, sonra heç gözə görünmür.

*Yovşan olub arxanda dovşan yatınca, palıd ol kölgəndə sürü yatsun* ifadə etməklə, ata-babalarımız insanlara mərhəmətli, qayğıkeş, əli açıq, başqalarına dayaq durmaq kimi keyfiyyətləri aşılamaq üçün işlədiblər. Burada məhşur bir şeir də yada düşür:

*Arxalıya arxa durma, deməsinlər yamaqdır,*

*Arxasıza arxa dur ki, desinlər ki, dayaqdır.*

*Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz* ifadə etməklə atalar sözündə böyük hikmət vardır. Əvvəla yovşan bitkisi yabanı bir bitkidir və boyca balaca kol bitkisidir və heç zaman mədəni şəkildə yetişdirilmir, heyvanlar üçün əlverişli olsa da susuzluğa da davamlıdır, su verməklə də keyfiyyəti dəyişməz qalır, ondan çəmənzar olmaz, digər bir atalar sözü də vardır ki, “*quyuya su tökməklə sulu olmaz*” yəni yovşanın elə bir keyfiyyəti yoxdur ki, ondan səmənzar olsun, süni surətdə quyuya su töküb onu sulu quyu etmək mümkün deyil, bir müddətdən sonra həmin su quruyacaq. Burada hər iki halda məna köçürülüb, yəni insanın özünün ağılı, dərrakəsi yoxdursa, sonradan onu formalaşdırmaq mümkün deyil.

*Yüz il gərək qanqal otlayan ki, ağzın dəvə ağzına oxşasın.* Qanqal yabanı bitkidir və yarpaqları tikanlıdır, hətta bir bitki var adı dəvəyeyəndir, susuzluğa davamlıdır, kökləri lap dərin qata gedir onu da dəvələr yeyir və qeyd etdiyimiz kimi həmiin tikanlar dəvənin ağzını, dodaqlarını kobud şəkllə salır, burada məcazlaşma getmişdir, yəni ona oxşamaq üçün çox ömür sürməlisən, həmin işlə məşğul olmalısən, əks halda sən heç bir həyat təcrübən olmayacaq.

*Novruzgülü ilə bənövşə bir-birini görməzlər.* Bu atalar sözündə böyük hikmət vardır. Belə ki, novruz gülü ən azı Azərbaycanda Novruz bayramı ərəfəsində bir çox hallarda qar altından çıxan ilk çiçəkdir. Bənövşə isə bir müddət sonra artıq digər bitkilər göyərəndə başqa kolların dibində kövrək və boynubükük halda çıxır ona görə də onlar bir-birini görmürlər. Burda olan metaforlaşma ona görə işlədilib ki, hər hansı bir-birindən uzaq olan hadisə, insan heç zaman bir-birini görməzlər, gecə ilə gündüz bir-birini görmürlər. Ölülər diriləri görməzlər və s.

*Hər güldən güləb olmaz* – atalar sözünün özünəməxsusluğu ondadır ki, bir qayda olaraq güləbın xüsusi ətri, rahiyyəsi var və hər bir gülün elə ətri yoxdur və ondan güləb hazırlamaq mümkün deyildir. Yəni hər bir insandan eyni keyfiyyəti gözləmək olmaz, hamı hər heyi eyni cür nə dərk edə bilməz, nə də fəaliyyət dairəsi eyni ola bilməz, cəmiyyətdə eyni mövqedə dura bilməz, bütün bu keyfiyyətlərə görə burada mənə “gülə” köçürülüb, əslində insanlar bütün mövcud olduqları zamanlarda bu və ya digər məsələni daha lakonik demək üçün mənə köçürmələrindən istifadə ediblər və hal-hazırda da edirlər və həmin atalar sözünü işlədərkən söz sahibi atalar misalının kimə aid olduğunu anlayır, çünki Azərbaycan dilinin folklorunda “*Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit*”, “*Yer oturanındır, söz götürənin*” və eyni zamanda bitkinin meyvəsi də, özü də “qoz” adlanır və “*Mənimplə qoz-qoz oynama*” ifadə etməklə, “*mənimplə höcətləşmə, mənim qarşımda sus, söz söyləmə*”, hardasa həmin adam haqlıdır və yaxud vəzifəcə, yaşca böyükdür, “qoz-qoz oynamaq” isə uşaqlıqda oynanılan bir oyundur və həmin oyunda höcətləşmə, mübahisələr olduğundan həmin atalar sözü yaranmışdır və indi də istifadə olunur.

*Hər gülün bir qoxusu, bir ətri var* – burada mənə köçürülüb, o deməkdir ki, hər bir şey müəyyən semantik əlamətinə görə fərqlənir, söhbət övladlardan gedəndə valideyn təbii olaraq övladın hər birinin özünəməxsusluğunu qeyd edir və deyir ki, hərəsinin öz yeri var. İnsan bədəninin üzvü olan beş barmağın beşi də bir (eyni) deyil, lakin zədə alması insan üçün eyni olur.

*Hər meyvə öz vaxtında yetişər* – Burada məqsəd hər bir işin yerinə yetirilməsi var, uşaq on yaşında, otuz yaşında olan adamın fiziki qüvvəsində, insanlarla münasibət qurmasında, idarə etmə sayəsində və s. normalda hərəkətləri yerinə yetirə bilməz, digər bir atalar sözündə deyildiyi kimi “*Armuz (meyvə) vaxtında yetişər*” - xəstə tələsməklə deyil. Təbii olaraq bu atalar sözləri müəyyən məkan və zaman daxilində deyilib, məsələn, İndi ilin istənilən vaxtı istənilən meyvəni əldə etmək olar, bu o demək deyildir ki, o atalar sözü əhəmiyyətini itirib, əsla yox əksinə o atalar sözündə köçürülmüş semantika cəmiyyət mövcud olduğu qədər semantikasını qoruyub saxlayacaqdır.

Həmçinin *“hər meyvənin öz adı var”* deyəndə də həmiin semantikaya tam uyğun olmasa da müəyyən dərəcədə onunla səsleşir. Yəni hər bir insan özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətə, intellektə, müəyyən səriştəyə, insanlarla ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə malik olduğundan qeyd etdiyimiz *“hər meyvənin öz adı var”* semantikasi da köçürülüb əslində tam mənada insana aiddir.

Bir məsələni qeyd edək ki, bütün frazeoloji birləşmələrdə, atalar sözlərində mərkəzdə insan faktoru durur, çünki dil cəmiyyətidir, cəmiyyətə xidmət edir və bir çox hallarda qəsdən insan övladı semantikanı bitkilərə, heyvanlara, təbiətə, predmetə köçürür, ona görə ki, həmin semantikanı sözə verən insandır, onu məcazlaşdıran insandır, kontekst daxilində (fərqi yoxdur cümlə daxilində, birləşmə daximlində və yaxud mətn daxilində) insan bu və ya digər ifadəyə həmin semantikanı verir, əslində sözün lüğəvi mənasını hamı bilir, lakin kontekst daxilində onun semantikasi üzə çıxır.

*Hər meyvənin kalı dəysə, insanın kalı dəyməz* – Bu atalar sözündə olan dərin hikməti anlamaq o qədər asan deyil. Birincisi meyvə – əvvəlcə ağac, bitki çiçəkləyir müəyyən dövr keçir, çiçək meyvəyə çevrilir, meyvə yetişir və insan övladı ondan istifadə edə bilir, bu başa düşüləndir, ancaq insan haqqında “kal” sözünün işlədilməsi tamamilə fərqli bir şeydir. İnsan körpə uşaq olur, yeniyetmə olur, gənc olur – bu yaşda insana necə kal demək olar. Bu o deməkdir ki, “kal” ifadəsinin insan haqqında işlədilməsi həmin adamın heç nəyi anlamaması və yaxud anlamamq bacarığının olmaması ilə yanaşı onun heç nəyi öyrənmək istəməməsi, başqalarının ona öyrətmək istəyinə biganə qalması, heç bir şey etmək istəməməsi keyfiyyətini özündə əks etdirir və fikrimizcə bu baxımdan həmin atalar sözü də başqa atalar sözü, zərb məsəllər kimi həmişə yaşardır.

*Tikan olub ayağa batınca, gül ol yaxaya sancıl* – atalar sözü arxasında insanlara nəsihət olunur ki, həmişə xeyirxah olun, heç zaman mərdimazar olmayın, gül olun ki, insanlar sizdən xeyir görsün, çünki ədəbiyyatımızda tikanla bağlı başqa bir frazeoloji birləşmə vardır.

*Sağ ol bala! Hamımızın ürəyindən tikan çıxartmısan* (S.Rəhimov).

Burada işlədilmiş “tikan çıxartmısan” ifadəsinin mənası – qisasını almısan, əvəzini çıxmısan, ürəkləri soyutmusan deməkdir – bu semantikaya fikir verdikdə həmin atalar sözünün nə qədər əhəmiyyətli olmasını anlamaq çətin deyildir.

*Bir gül ilə bahar olmaz...* atalar sözü isə həmin semantikaya malikdir ki, yazda təsadüfən bir gülün açması heç də artıq bahar olması deyil birbaşa mənada, məcazlaşmış mənada hansısa təsadüfi bir müsbət hərəkətin olması hələ həmin adamın tam müsbət olması deyil, həmçinin nəyinsə bir hərəkətin cüzi bir hissəsinin yerinə yetirilməsi o demək o hər işi görüb qurtarıb və s.

*Hər gülün, hər çiçəyin öz adı, öz surəti var* (S.Vurğun).

*Ədalət dünyada əlvən gül açsın,*

*Səadət günəşi nurunu saçsın* (M.Rəhim).

*Tikan əkən, gül əkməz* – atalar sözü isə insanları yenə də pis əməllərdən çəkəndirmək üçün işlədilib, yəni xoş əməli olmayan adam, həmişə elə qalacaq, çünki onun genetik kodu elə qoyulub.

*Tərə yeyəndə yaza çıxar, tərə yeməyəndə* – bu atalar sözünün semantikasi xeyli fərqlidir, yəni insanlar yaşayırsa ulu tanrıdan ona bu ömür qisməti verilərsə, necə qidalanmasından asılı o ömrü yaşayacaq, yaza da çıxacaq, qışı da yola verəcək və bəzi hallarda uğur da qazanacaq. Burada ikinci bir semantika vardır ki, varlı yaşayan paxıl olur və fikirləşir ki, filankəs yəqin ki, bu ağıla dözə bilməyib dünyadan köç edər, o baxımdan həmin atalar məsəli yaranıb, yəni biri tərə, yedi o biri yemədi hər ikisi yaza çıxdı, çünki Allahdan yaşa deyilib.

*Söyüddən səndəl iyi gəlməz* – Bu atalar sözünün ilk komponenti olan söyüd botanika terminidir. Adətən sulaq yerlərdə bitən, ensiz yarpaqları, eləstik budaqları olan ağac və kol [7, s.148].

*O tay-bu tay arx boyu düzülmüş cavan söyüdlərin zərif yarpaqları xəfif mehdən titrəşdilər* (İ.Əfəndiyev).

Həmin atalar sözündə işlədilmiş “səndəl” komponenti çox mənalı sözdür və ilk növbədə onun atalar sözündə hansı nominativ mənada işlənməsi və yaxud semantikasi nədən ibarətdir şərh etməyə çalışaq.

*Səndəl* – Oduncağı efir yağı ilə zəngin olan ətirli, həmişəyaşıl tropik ağac [7, s.83].

*Aşığın sən dəlisi,*

*Gözəllər sən dəlisi*

*Sevdiyim, zülflərindən,*

*Gəlin səndəl iyisi* (Sarı Aşıq).

*Hər gələndə səndəl darağa zülfün* (M.P.Vaqif).

Atalar sözündə işlədilmiş hər iki bitkinin izahını verdik, indi isə niyə atalar sözünün işlədilməsində həmin fitonimin iştirakı vacib hesab olunub. İlk növbədə söyüdün sulaq yerdə bitməsi, belə ağacların ətri rayihəsi olmur, ikinci səndəl bitkisinin ətirli olması fikri vardır və bunlar heç də bir-birinə uyğun gələn bitki deyildir və ona görə də təzad yaradılıb, yəni bir keyfiyyətli, predmet, hərəkət, varlıq, insan başqa bir keyfiyyətli predmetin, hərəkətin, varlığın, insanın nə ruhunu, nə ətrini, nə də başqa keyfiyyətini verə bilmədiyi kimi də söyüd heç bir halda səndəl iyi verə bilməz kimi formalaşılıb və yeri gəldikdə bu atalar sözü *Hər parlayan qızıl olmaz, hər oxuyan Molla Pənah* və yaxud *Qarabağda hər qatıra murad olmaz* kimi variantlar halında Azərbaycan dilində mövcuddur və lazımı kontekstdə variantlardan biri işlədilir və müəyyən semantik xüsusiyyəti özündə saxlayır.

*Ceyran qovan çiçəyə batar,*

*donuz qovan – lehməyə.*

Bu atalar sözünü şərh etmək həmin atalar sözündə işlədilmiş “ceyran” və “donuz” komponentlərinin izahlı lüğətdə şərhinə diqqət yetirib sonra atalar sözünün semantikasını açmaq və bu zaman mərkəzdə üçüncü bir komponent durur “çiçək” komponenti.

*Ceyran – itigözlü, incəayaqlı sürətlə qaçan zərif heyvan* [5, s.396].

*Ceyranın qaçmağın elə gördüm ətindən zəhləm getdi* (İ.Əfəndiyev).

*Bahadır ceyrana baxdı, ceyranın gözləri ona həqiqətən kiminsə gözlərini xatırlatdı* (S.Rəhimov).

Vaxtilə S.Vurğun yazmışdı “*Ovçu insaf eylə keçmə bu düzdə o ellər qızını ayırma bizdən*” yəni ceyran həmişə düzlərdə gül-çiçək bol olar yerdə olur, atalar sözünün birinci hissəsi bununla bağlıdır, ancaq burada semantika tamamlanmır, yarımçıq qalır. Orada işlədilmiş digər komponentin izahlı lüğətdə donuz – vəhşi və əhli növləri olan irigövdəli, qısaayaqlı, qoşadırnaqlı məməli heyvan [5, s.675].

Həmin heyvanın birinci ilə gördüyümüz heç bir ümumi cəhəti yoxdur, yalnız hər ikisi çöldə yaşadığından bu qoşalaşmanı atalar yaradıblar, əgər ceyran iti qaçandırırsa, ayaqları hündürsə, donuz əksinə ayaqları qısa, sürətlə qaça bilmir və eyni zamanda donuz pintidir bataqlıq, zibillik, çirklənmiş yerlərdə olduğu halda, ceyran çəmənvarda olur və bu məntiqdən çıxış edərək atalar sözlərini nə zamansa formalaşdırıblar, əslində ilk baxışda bu atalar sözünün komponentləri öz leksik mənalarda işlədiliblər, ancaq metaforlaşma olduğundan, yenə də insana xitabən işlədilib, yəni insan övladı elə iş gör ki, ondan insanlar fayda görsün, özün də razı qal, gül-çiçəyə qərq ol nəinki elə iş görməki, özün zibilə batasan, insanlar o işdən narazı qala və s.

*Şaftalı gəlməmiş, tabağı gəldi.*

*Şaftalı tabaq olub girmə ortalığa.* Bu atalar sözləri bir-biri ilə semantik cəhətdən bağlıdır. Burada işlədilmiş “Şabalıd” və “tabaq” komponentlərinin əvvəlcə dilçilik ədəbiyyatlarında necə şərh olunmasına diqqət yetirməyimiz daha məntiqi olardı, çünki şaftalı həm ağacın, həm də onun meyvəsinin adı olduğu halda tabaq bir əşyanın adıdır.

*Şaftalı* – Qabığı hovlu sarı-qırmızı rəngli, iritutumlu, şirəli meyvə [7, s.181].

*Şaftalı, ərik və tut ağacları baş-başa verərək günün qabağını çətir kimi tutur, yaşıl otların, tər yoncaların üzərinə sərin kölgə salırdı* (İ.Əfəndiyev).

Görünən odur ki, burada sadəcə meyvənin əlamətləri və ağacın əlamətləri göstərilir.

*Tabaq* – Düyü, buğda və s. hövsərləmək yaxud şey qoymaq və ya başqa məqsədlər üçün enli taxtadan oyuləkuş ağacdən hazırlanmış dayaz, girdə, ya uzunsov qab [7, s.250].



*Böyük tabaqlara buğda töküb isladardılar, Fatma arvad obaşdan qalxıb çirmənmiş, tabağı qabağına qoyub, pud yarım buğda unundan xəmir yoğurmuşdu.*

*Bəzən Mələk bacı işdən qayıdarkən eyvanda stolun üstündə dəyirmandan yenicə gətirilmiş bir tabaq un, təzə bişirilmiş çörək və ya bir dolça süd görərdi.*

Hər iki komponentin necə istifadə olunması haqqında məlumat verdik, bunların atalar sözünün formalaşmasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq süfrəyə meyvə müəyyən qabda gətirilir, ancaq bəzən meyvə bağdan dərilib gətirilənə qədər bəziləri tələsir və meyvə bağdan gətirilməmiş tabağı gətirib stolun üstünə qoyurlar və ona görə bu atalar sözü formalaşmış və ikinci də məhz həmin kontekstə uyğun yaradılıb, yəni heç bir hərəkət lazım olan vaxtdan əvvəl icra olunmamalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi “*Şaftalı tabaq olub girmə ortalığa*” deməkdə yəni vaxtından əvvəl hardasa görünmə, lazım olmayan halda ortalığa girmə, bəlkə sən heç orada lazım deyilsən, artıq adamsan və s. kimi semantik yük həmin atalar sözünün üstünə düşür.

*Tabaq* sözü ilə bağlı bir cəhəti də qeyd etməyimiz yerinə düşərdi. Bu sözdən yeni bir söz törəyib “*tabaqlanma*” - *tabaq* kimi enli-yastı olmaq, açmaq.

*Vaxt yetişib vədə çatanda, qızılgül kolları da düymələniğ, qönçələnir, sonra **tabaqlanıb** açır, bağçanın təmtərağını artırırdı* (S.Rəhimov).

*Baharın elə vaxtı idi ki, adam iki göz də satın alıb, açılan çiçəyə, **tabaqlanan** güllərə baxmaq istəyirdi* (B.Bayramov).

Biz bu kontekstdə “*tabaqlanan*” sözünün işləndiyi situasiyanı göz önünə gətirsək yuxarıda işlətdiyimiz atalar sözünün semantikasını asanlıqla başa düşə bilərik. Belə ki, *tabaqlanan* da genişlənmə var, *tabaq* iri bir əşyadır yəni şaftalı gəlməmiş onun stolun üstündə peyda olması və yaxud kiminsə qəfildən lazım olmadığı anda ortalığa düşməsi arzuolunan olmadığından həmin ibrətamiz atalar sözü, zərbməsəl işlədilmişdir. Burada başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, şaftalı o qəbildən olan meyvələr içərisində formasına görə hamısından böyük olduğuna görə onun süfrəyə *tabaqda* qoyarlar, bu bir, ikinci sivilizasiyanın ilk dövrlərin də

təbii olaraq elə qabları ağacdan yonub düzəldərdilər, sonralar keramitdən, metaldan belə əşyalar düzəldilib, ancaq tabaq sözü özünü qoruyub, hətta bizim günlərdə biz “tabaq” komponentini sini, boşqab və s. ilə əvəz edə bilmərik, baxmayaraq eyni funksiyanı yerinə yetirirlər. Atalar sözü, zərbməsəllərin, frazeoloji birləşmələrin həmişəyaşarlığı məhz onun cəmiyyətin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu özündə saxlamaq keyfiyyətinin olmasındadır.

*Şabalıddan yağ çıxmaz –*

*Şabalıd* – Qoz, fındıq cinsindən qabıqlı meyvə və bu meyvənin ağacı [7, s.181].

*Şabalıdın çox dadlı, qidalı meyvələrindən və ağaclarının oduncağından geniş istifadə olunur. Meyvələri çiylir, qovrulmuş və bişirilmiş halda işlədilir* (İ.Axundzadə).

*Yarımişıqlı otağımızın ortasında dördbucaq şəklində qayrılmış ocağın dövrəsində döşəkçələrə düzülüb oturardıq... şabalıd qovurardıq* (Y.V.Çəmənşəminli)

Bir qayda olaraq çox xəsis, xeyirverməz adam haqqında şabalıd cinsi – deyirlər. Folklorumuzda belə bir bayatı da vardır:

*Bu yerlərin dağı yox,*

*Bağçası var, tağı yox,*

*Cinsi şabalıd cinsi,*

*Görkəmi var, yağı yox* (Bayatı).

Bütün bunlara görə şabalıddan yağ çıxmaz – o deməkdir ki, mümkün olmayan şeydən də fayda görməyə çalışmaq.

Görünən odur ki, burda da məna meyvə üzərinə köçürülsə də əslində əsas faktor, simic insan faktorudur, belə bir deyim də vardır “yumurtadan yun qırmaq” məgər yumurtanın tükü (yunu) var ki, onu da qırxasan.

*Hər uzun ağaca çinar deməzlər.*

Bu atalar sözündə əsas komponent “çinar” bitkisinin adıdır, təbii olaraq burada məna köçürməsi vardır, ilk növbədə çinarın əlamətlərini nəzərdən keçirək.

*Çinar* – Yaşıl-boz rəngli qabığı və enli pəncəvari yarpaqları olan iri hündür ağac [5, s.485].

*Dörd yanında bitib söyüdlə çinar*

*Üzər ol göldə qazlar ördəklər* (A.Səhhət).

*Ucaqamətli Nabat qoca çinarın kölgəsində durub Şəkəralini gözləyirdi.*

*Çinar* sözünün kontekstdə işlədilməsi bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə imkan yaradır. Qeyd olunduğu kimi onun iri yarpaqları, uca boyu var, digər tərəfdən onun kölgəsində dayanıb (Özü də həmin adam ucaqamətlidir). Bunların hamısı arasında ümumi bir semantik bağlılıq vardır. Bu bağlılıq ondan ibarətdir, belə bir ifadə vardır ki, (bir qədər öncə ondan istifadə etmişdik “*yovşan olub dalında dovşan yatinca, palıd ol kölgəndə sürü yatsın*”) böyük ağac adətən insanların isti vaxtı günəşdən qorunması üçün, yağış yağanda islanmamaq üçün istifadəsində olar. Atalar sözündə mənə köçürülməsi o deməkdir ki, insan uca boylu olar, lakin ondan heç kəs mənfəət, mərhəmət görməz və əksinə insanlara qarşı anormal münasibət bəsləyər və bütün bu keyfiyyətlərə görə həmin atalar sözündə mənə köçürülmüşdür.

Həmin bitki ilə bağlı daha bir atalar sözü də formalaşmış. Çinara nə qədər su versən, meyvə verməz – burada isə həmin keyfiyyətlərin (semantik komponentin) üzərinə başqa keyfiyyətlər də gəlir, yəni uca boylu olmağına baxmayaraq yaxşı qulluq olmağına baxmayaraq ondan meyvə gözləmək əbəsdir. İnsan uca boylu olar, ona hər tərəfli dəstək olar, lakin onun özündən heç bir mərhəmət, istiqanlılıq, insanlara kömək və sairə görmək mümkün olmaz, məsələn, həmin adama yaxşı təhsil də verərsən, lap xarici ölkə də oxudarsan, ancaq ondan elə bir nəticə gözləmək əbəs olar.

*Çayır yeddi il leylək yuvasında qaldı, yerə düşdü, bitdi. atasının vəsiyyətini unutmadı.*

Bu atalar sözünün əsas komponenti çayır bitkisidir.

*Çayır* – Taxıllar fəsiləsindən kökümsovlu alaq otu [5, s.454].

*Belin ağzı saralmış çayırları xırıltılı ilə kəsə-kəsə yekə bir dairə cızdı* (İ.Məlikzadə).

*Çinarların arasından çıxan sərin çeşmə yol açdığı kiçik çəngəl daşların üzərindən xoşahəngli bir şırıltı ilə böyük çayırlara doğru axıb gedirdi (A.Şaiq).*

*Dolanaq çayırı, gəzək çəmənli (M.Rahim).*

*İçib sudan pərvazlandı çayır-çəmən*

*Gözəlləşdi kənd yenidən (B.Vahabzadə).*

Bu kontekstlərdə çayırın müəyyən əlamətlərini görə bildik, onun su olanda yaşıllaşması, bitdiyi yerdə ətrafa yayılması ilə bərabər necə olur ki, yeddi ildən sonra yenidən cücərir əsas məsələ burdadır. Bizim aləmdə yeddi rəqəmi müqəddəsdir ona görə “yeddi il” verilib, digər tərəfdən hətta Koroğlunun dəlilərinin 7777 olması faktı da var, ən başlıcası isə hər bir insanın özünün yeddi nəsil əvvəlini tanıması vacibdir, bu qan yaddaşdır, genetik koddur və ata nəsihətini yerinə yetirmək də həmin rəqəmlə bağlıdır, mənə köçürülüb hər şey insana aiddir, insanın keyfiyyət və əlaməti (nəsildən gələn) yeddi nəsildə təkrarlanır və bunların hamısı həmin atalar sözünün birbaşa insan cəmiyyəti ilə bağlı olmasını şərtləndirir.

*Çiçəklənib bar verir sulananda bağ-bağat.*

*Su ilə boz səhrada canlanıb qalxır həyat – burda metaforlaşma.*

Arpa verilməyən at qamçı gücünə yeriməz, çünki at üçün arpa mühüm qidadır. Hətta başqa ədəbi əsərdə deyilir “*Arpa samanını bol eləsən, mənim atım Əlimərdanın atını keçər*” başqa bir misalda var: *arpası artıq düşmək*.

*Ay Eldar! Doğrudan da bəylər ki, var, Bir azca arpası çox düşən zaman: Yabı cinsi kimi şıllaq atırlar (S.Vurğun).*

Həmçinin başqa bir atalar sözündə:

*Çox arpa atı çatladar.*

Görünən odur ki, hər bir halda həmin bitkinin məhsulunun çox istifadə olunması məqbul deyil, insan haqqında bir qədər mənə köçürülüb yəni hər bir işdə insan israfçı olmamalı, harınlaşmamalı, at isə öz növbəsində həddindən artıq o qidanı qəbul etməməlidir. Burada başqa bir məsələdə yada düşür insan haqqında “Saman sənin deyil samanlıq ki, sənindir”, yəni qidanı çox qəbul etmək olmaz onun fəsadları da çox ağır olar.

*Qoz qabığına girmək* – qorxudan qaçıb özünə bir sığınacaq tapmaq, qorxudan qaçıb gizlənmək.

*Qoz qabağına salmaq* – çox sıxışdırmaq, çıxılmaz vəziyyətə salmaq.

*Qoz-qoz oynamaq* – bəhsləşmək, dikbaşlıq etmək.

*Ancaq bir şərtlə ki, o ... bizimlə qoz-qoz oynamasın* (C.Cabbarlı).

*Qozunun-üstünə qoy qoymaq* – dərini daha da artırmaq, işini daha da çətinləşdirmək.

Qeyd etməliyik ki, qoz – meyvəsinin qabığı bərk olduğundan belə ifadələr və atalar sözləri yaranmışdır, baxmayaraq qoz ağacının gövdəsi heç də elə möhkəm deyil, ancaq meyvəsinin qabığı digər həmin fəsiləyə daxil olan bitkilərin meyvəsinin qabığından bərk olur.

İri gövdəli bitkiləri ümummi adlandırma kimi ağac deyilir. İngilis dilində olan bitkilərdən bəhs edərkən onun gövdəsinin budaqlarının adlandırılmasına nəzər salmışdıq, indi Azərbaycan dilində həmin sözlə bağlı olan bir neçə frazeoloji birləşmə və atalar sözü barədə söhbət açmağımız yerinə düşər.

İzzahlı lüğətlərdə qeyd olunur ki, ağac budaqları və bərk gövdəsi olan çoxillik bitkilər ağac adlanır, palıd ağacı, çinar ağacı, armud ağacı, qoz ağacı və s.

*Qollu-budaqlı ağac* – *Ağac bar gətirdikcə başın aşağı dikər.*

Bu atalar sözü birbaşa mənada işlədilərkən, həqiqətən meyvə ağacları bar gətirir, yetişmə vaxtı budaqlar aşağı əyilir, bəzən isə tab gətirməyib budaqlar sınır və bu nöqteyi-nəzərdən həmin mənə insana köçürülüb, yəni insan böyüdüksən vəzifə, mənsub sahibi olduqcan lovğalanmamalıdır, bir qədər təvazökar olmalıdır, çünki əgər ağac bol meyvə verdikdə tab gətirə bilmədiyi kimi, insan da korkud olsa davranışın dəyişsə fəsadları ağır olar. Başqa bir misal da vardır: *hər şey nazikliyindən sinsə da insan qalınlığından sinar*, yəni kobudluğundan, ünsiyyətə girməməyindən, davranış qaydalarına əməl etməməyindən və s.

Burada yeri gəlmişkən vurğulamaq istərdik ki, hər meyvənin öz tumu var, hər meyvənin öz dadı var – o deməkdir ki, heç bir zaman iki müxtəlif meyvənin eyni cürə tumu olsun, eyni dadı olsun, bu mümkün deyil və mənə insanlara da aid

edilir və hər bir kəsin özünəməxsus insani keyfiyyətləri vardır, hansısa xüsusiyyət uyğun gəlsə də belə eyni ola bilməz.

*Eləcə də hər çiçəyin öz ətri,*

*Hər gülün bir qoxusu var* deyəndə də təxminən həmin anlam ifadə olunub və mənə köçürülməsi vardır.

*“İndi ki, biz dəlilərin sözü Koroğlunun yanında bir çürük qozdur, day bizim burada qalmağımızdan nə çıxsın”* (“Koroğlu” dastanı).

*Sözün bir çürük qoz olmaz* – mənasızlıq, boş, lüzumsuz iş deməkdir.

*Gördü ki, adamlar burda yığışıb, belə ki, adam əlindən ağac atsan yerə düşməz.*

*Meydan çaya o qədər adam toplaşmışdı ki, göyə ağac atsaydın yerə düşməzdi* (“Qaçaq Nəbi” dastanı).

Burada hər iki halda mənə köçürülüb və adamların həddindən artıq çox sıx olması nəzərdə tutulur, bəzən bunu bir qədər də şişirdib *iyənə atsan yerə düşməz* deyirlər.

*İkincisinə qalan yerdə, mən kimlə bostan əkdiyimi yaxşı başa düşürəm* (“Koroğlu” dastanı).

Burada bostan əkmək sanki birbaşa mənada olsa da, mənə köçürülüb, yəni kiminlə dostluq etmək, kimə sirr vermək mənası verir və burada başqa bir deyim də var. *Şah ilə birgə bostan əkənin tağı çiynində gəzər* – o deməkdir ki, şah qəzəblənən kimi bostanı yolub tağını kasıbın çiyninə qoyar.

*...Başlar kəsib, yerə tökək; Xan qoruğunda turp əkək* (“Koroğlu” dastanı).

Bu kontekstdə turp əkmək xaraba qoymaq, dağıtmaq, viran qoymaq ifadə etsə də başqa bir kontekstdə həmin ifadə:

*Heç qorxma! Onun başında mən **acı turp əkməsəm**, sənə nəvəliyinə layiq deyiləm* (Tələtin nağılı).

Çox incitmək, əziyyət vermək, cəzalandırmaq kimi semantik çalarlığı ifadə etmişdir, bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələri atalar sözündən ayırmaq o qədər asan deyildir. Ümumiyyətlə atalar sözləri və frazeoloji birləşmələri bir-birindən ayırmaq üçün xüsusi bir meyar yoxdur, müxtəlif yanaşmalar vardır.

*Mirzalı xan da ki, onun üstündə nanə yarpağı kimi əsirdi* (Qurbani dastanı).

Burada işlədilmiş “nanə yarpağı kimi əsmək” son dərəcə əzizləmək, qeydinə qalmaq, nazını çəkmək anlamını ifadə etsə də, digər tərəfdən nanə yarpağının zərif və kövrək olmasına işarədir ki, burda da mənə köçürülüb.

Atalar sözlərindən bəhs edərkən müəllif qeyd edir ki, atalar sözlərinin dil sistemində yeri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Gördüyümüz kimi bəzi tədqiqatçılar atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edib bunlardan bir dil vahidi kimi bəhs edirlər. Bəziləri isə atalar sözlərini “dil sistemindən xaricdə” öyrənməyi tələb edir. Bu barədə məlum olan çoxlu ədəbiyyat var ki, onları burda sadalamağa ehtiyac yoxdur. Bizim fikrimizcə atalar sözü frazeologiyaya daxil edilməklə yanaşı, bu frazeologiyanın daxilində çox səciyyəvi və xüsusi mövqe tutmalıdır. Eyni zamanda, atalar sözlərinin daxilində bir sıra səciyyəvi frazeoloji birləşmələrin ola bilməsi də mümkündür. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “arx” sözünün “yuvasında” getmiş olan “arxa bir də su qədər” ifadəsi “*Arxa ki, su gəlibdir, ümid var bir də gələr*” atalar sözünün tərkibindən atılmışdır [22, s.200].

Təbii olaraq müəllifin fikirləri ilə razılaşırıq və yeri gəlmişkən həmin atalar sözünün variantını göstərməyimiz hesab edirik yerinə düşər:

*Siriski – çesm töküb ağla yar üçün*

*Seyyid: Bu arxa su gəlib, ümid var bir də gələ* (S.Ə.Şirvani).

Həmin atalar sözü “ümidini kəsmə” mənasında işlədilib. Bir qədər öncə biz bir neçə sözlə olan frazeoloji birləşməni məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək təhlil etmişdik və onların atalar sözü kimi funksiya yerinə yetirməsinin şərhini də vermişdik. Xüsusilə “arpa” sözü ilə bağlı olan atalar sözləri məhz həmin qəbildən olan frazeoloji birləşmə başqa sözlə atalar sözlərini nəzərdə tuturuq.

Başqa bir cəhəti də bu yerdə vurğulamağımız yerinə düşərdi. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi, həm də bizim müşahidələrimiz də göstərir ki, həm idiomlarda, həm də atalar sözlərində də xüsusi məcazlaşma mövcuddur.

Məcazlaşma (metaforlaşma), mənə köçürülməsi olmasa təbii olaraq ikinci nominasiya yaranmaz, çünki idiomlar da frazeoloji birləşmələr də, atalar sözləri

də ilk əvvəl öz leksik mənalarda işlədilib, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra onlar tam sabitləşib, məcazlaşma gedib, məna köçürülməsi baş verib və ikinci nominasiya yaranıb və bununla da onların müəyyən qismi idiom, digər qismi frazeoloji birləşmə və atalar sözləri adlandırılıb. Bunlar isə cəmiyyətin sonrakı inkişafı ilə bağlı olub, çünki, dilsiz cəmiyyət, cəmiyyətsiz dil yoxdur. Burada Xoca Əhməd Yasəvinin bir kəlamını qeyd etməyimiz yerinə düşərdi. *“Kamalın bəzəyi dil, dilin bəzəyi sözdür”* və bu sözə semantikanı verən canlı insandır, insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə insanın da kamalı, idrakı inkişaf edir və onları söz ilə ifadə edir, bununla da kommunikasiya alınır.

Atalar sözlərindən bəhs edərkən S.Cəfərov yazır: “Atalar sözlərini sabit söz birləşmələrindən ayırmaq deyil şərti olaraq ora daxil etmək olar. Öz quruluşu və mənası etibarilə hikmətli sözlər oxşayan atalar sözləri yuxarıda gördüyümüz xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir. Bu iki növ birləşmə arasındakı ən əsas fərq ondan ibarətdir ki, hikmətli sözlər yazılı ədəbiyyata mənsub olduğu halda, atalar sözü xalq ədəbiyyatına mənsub olur və mənşəyi məlum olmur.

Atalar sözü müəyyən ibrətamiz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı bitkin şəkildə ifadə edir [10, s.116].

Qeyd etməliyik ki, atalar sözləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir, şifahi xalq ədəbiyyatında dastan və nağıllarımızda kifayət qədər belə atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Bizim tədqiqatda sırf fitonimlər işlənən atalar sözlərindən bəhs etdiyimizə görə başqa atalar sözlərinə müraciət etmirik.



## NƏTİCƏ

Magistr dissertasiyanın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələrə gələ bildik. Müqayisə olunan dillərin lüğət tərkibində kifayət qədər sabit söz birləşmələri mövcuddur.

Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ora aid sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər əhatə etməsin.

Bizim tədqiqatımız fitonimlərə aid olduğundan, əsasən fitonimlərə aid frazeoloji vahidlər araşdırılmışdır.

Bir həqiqət vardır ki, başqa halda olduğu kimi bu qəbildən olan frazeoloji vahidlərdə də mərkəzdə həmişə feil dayanır.

Hər bir dilin lüğət tərkibi ancaq sözlərdən ibarət deyil, həmçinin sözbirləşmələri – frazeoloji birləşmələrdən də ibarətdir.

Müqayisə edilən dillərin hər ikisində də qrammatik söz birləşmələrinin özü və eyni zamanda onun tərkibində olan komponentlər bəzi hallarda məcazi mənaya keçirən həmin sözlər (komponentlər) arasında semantik əlaqələr də mövcud olur, əks halda onlar birləşmə yaradarkən nəyisə adlandıra bilməz.

Hər iki dildə olan sözlərin hər birinin özünəməxsus birləşmə yaratma qabiliyyəti vardır, hər bir söz özündən əvvəl və sonra gələn sözlə daxili semantik bağlılıq nümayiş etdirir, elə olmasa heç bir nominasiyadan və yaxud mənə köçürülməsindən söhbət gedə bilməz.

Mənə köçürülməsinə gəldikdə orada hansısa semantik komponent uyğun gəlməlidir və koqnisiya vasitəsilə dərk olunmalıdır, axı həmin sözə ifadəyə semantikasi insan verir.

Qeyd olunmalıdır ki, sərbəst və sabit komporativ birləşmələrin linqvistik fərqi aşağıdakı kimi izah edə bilirik.

Sabit birləşmələrdə müqayisə obyektı sabit olur və buna görə də asanlıqla nitqdə bərpa olunur.

Hər iki dildə müqayisəyə cəlb olunan obraz bir neçə əşyaya predmetə aid edilə bilir və bütöv tərkib aktı kimi çıxış edir.

Bir çox hallarda sabit söz birləşməsinin komponenti fitonim adı olmasına baxmayaraq mənə köçürülərkən insana, onun hansısa xarakterinə, əlamətinə oxşadılır.

Hər iki dildə sözə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər birbaşa həm zahiri, həm də daxili cəhətdən komponentlər arasında sıxı əlaqənin olması üzə çıxır, elə əlaqə olmasa təbii olaraq o zaman həmin frazeoloji vahidin ifadə etdiyi mənə başa düşülməzdi.

Hər iki dildə dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi sabit birləşmələr leksik, semantik və üslubi cəhətdən bağlı olur.

Hər iki dildə frazeoloji vahidlər ilk növbədə söz birləşmələri olub nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır.

Hər iki dildə frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan bir-birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrdən təşkil oluna bilər.

Frazeoloji birləşmələr bəzən kommunikativ-funksional baxımdan fərqli mənalarda işlədilə bilər, çünki bir çox hallarda orada güclü metaforlaşma gedir və mənə fərqli obyekt üzərinə köçürülür.

Hər iki dildə frazeoloji birləşmələr, bunlara dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər və s. deyilir, tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında birləşmələrin tərəflərinin məcazlaşması, qaynayıb-qovuşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmışdır.

Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində tərkibində fitonim adı olan frazeoloji vahidlərin komponentləri sabitdir, dəyişməzdir.

Həmçinin onu da qeyd edək ki, heç də fitonim adı işlənən frazeoloji vahidlər bir dildən digərinə çevrilərkən fitonim adı qalmır.

Bütün bunlar hamısı hər bir xalqın təfəkkür tərz, həyat tərz, yerləşdiyi coğrafi məkan, orada olan fitonimlərin növləri və sairədən birbaşa asılıdır.

## İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

### *Azərbaycan dilində.*

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və zərbi məsəlləri və onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları. B., 1981, 201 s.
2. Abbasov A. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb məsəllər lüğəti. B., 2009, 470 s.
3. Aristotel. Poetika. B., 1974, 192 s.
4. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1978, 263 s.
5. Atalar sözü. B., 1985, 690 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cilddə. I cild, 2008, 739 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cilddə. IV cild, 2008, 709 s.
8. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. B., 2004, 511 s.
9. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978, 178 s.
10. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, 214 s.
11. Hacıyeva Ə. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələr. B., 2007, 347 s.
12. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. B., 2008, 274 s.
13. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1954, 243 s.
14. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). B., 2000, 469 s.
15. Məmmədov Q., Abdullayeva F. Aforizmlər və tərcümə. B., 2005, 266 s.
16. Mirzəyev A. Azərbaycan dilində feil. B., 1986, 320 s.
17. Müasir Azərbaycan dili. I cild, B., 1978, 322 s.
18. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti. B., 2004, 272 s.
19. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. B., 2006, 323 s.
20. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B., 1992, 408 s.
21. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli feli birləşmələrin tipoloji təhlili. B., 2008, 861 s.
22. Yusifov G. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri. B., 2019, 323 s.

23. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. B., 2008, 441 s.

***Rus dilində.***

24. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, 206 с.

25. Арбекова Т. Лексикология английского языка. М., 1977, 239 с.

26. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 394 с.

27. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. М., 1977, 295 с.

28. Кунин А.В. Английская фразеология. М., 1970, 342 с.

29. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986, 333 с.

30. Кунин А. Фразеология современного английского языка. М., 1972, 287 с.

31. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956, 259 с.

***İngilis dilində.***

32. Altenberg B. On the Phraseology of Spoken English. Cambridge, 2000, 328 p.

33. Arnold I. The English word. M., 1986, 29 5p.

34. Bloomfield L. Language. N.Y., 1935.

35. Ginzburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979, 269 p.

36. Graf V. Phraseology. Oxford, 2001.

37. Hornby A.S. The Advanced Learner's Dictionary of Current English. London, 1982, 544 p.

38. Nassission N. Phraseological Units in Speech. Oxford, 1984, 321 p.

39. Odgen C.K., Richard I.A. The Meaning of Meaning. N.Y., 1970, 298 p.

40. Oxford Advanced Learner's Dictionary 2005, 1539 p.

41. Oxford English etymology 2003, 552 p.

42. Oxford Idioms 2006, 468 p.

43. Oxford Proverbs 2004, 375 p.

44. Rayevskaya N. English Lexicology. K., 1957, 167 p.

45. Suit Q. Selected English Collocations. W., 1982, 271 p.

46. Sweet H. New English Grammar. Oxford, 1930, 499 p.
47. Tenyer M. The Theory of Valency. Oxford, 2001, 426 p.
48. Ullman St. The Principles of Semantics. Oxford, 1957, 346 p.

***Bədi ədəbiyyat.***

49. Aldington R. Death of a Hero. M., 1985, 250 p.
50. Cronin C. The Stars look Down. Boston, 1935, 307 p.
51. Galsworthy J. The Man of Property. M., 1974, p.382.
52. Galsworthy J. In Chancery. M., 1974, 303 p.
53. Maugham W.S. The Moon and Sixpence. M., 1972, 352 p.
54. Short stories, M., 1981, p.510.

***İxtisarlar.***

55. DEI – Dictionary of English Idioms.
56. DEP – The Oxford Dictionary of English Proverbs.
57. SPI – Slang, Phrases and Idiom in Colloquial English and their Use.